"સ્ત્રી કેળવણી"

[નિબંધ]

કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશરૂવાળા

ખુલાસો.

સ્ત્રી કેળવણી ઉપર નિબંધ લખવાની મારા મનમાં કદી કલ્પના આવી નહોતી. મેં પોતે સ્ત્રી કેળવણીના કાર્યમાં કદી સીધો ભાગ લીધો નથી, અને એ માટે મારો સ્વભાવ અનુકૂળ નથી એમ માન્યું છે. હું એમ પણ માનું છું કે માણસ ગમે તેટલો વિચાર કરી શકનારો હોવા છતાં જે માણસ કાર્યમાં પડીને અનુભવથી કહે તે જ તે વિષયમાં બીજા સંભળાવવા વધારે અધિકારી ગણાય. એટલે સ્ત્રી કેળવણી વિષે જે ભ બહેનો પ્રત્યક્ષપણે કામ કરી રહ્યાં છે તેમના વિચારોને મેં હંમેશાં વ આદરપાત્ર માન્યા છે, અને તેમની પાસેથી શીખવા ઉત્સુક રહ્યો છું.

પણ જ્યારે સૌ. શારદા બેને મને લખ્યું કે અમદાવાદના વિશ્રામના રજત મહોત્સવ પ્રસંગે "સ્ત્રી કેળવણી સંબંધે ઉપસ્થિત પ્રશ્નો ઉપર માત્ર એક જ સારો નિબંધ તૈયાર કરાવવો અને તેના ચર્ચા કરવી એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. આ નિબંધ તમે લખો એવી અમારી સહુની ઇચ્છા છે,"–ત્યારે એ આજ્ઞાનો અસ્વીકાર કરવાની મારી હિંમત થઈ નહિ.

એટલે આ નિબંધ મેં કેવળ આજ્ઞા ઉઠાવવાની ઇચ્છામાંથી જ લખ્યો છે. આથી એનું સ્વરૂપ પણ ચર્ચાને માટે અનુકૂળ થાય એવી રીતે ઘડવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એટલે કે જે જે મુદ્દા પર મેં કાંઇ વિચાર દર્શાવ્યા છે, તેને સૂત્રરૂપે મેં એમાં ગૂંથ્યા છે, જેથી દરેક સૂત્ર ચર્ચાનો એક એક વિષય બની શકે. આશા છે કે સંમેલનમાં ભાગ લેનારાઓને આ અનુકૂળ થશે.

પણ, નિબંધ બહુ ઉતાવળથી અને થોડા દિવસમાં તૈયાર કરવો પડ્યો છે. આ મારી ટેવની વિરુદ્ધ છે. તેથી આમાં દોષો નીકળે, એ અપૂર્ણ લાગે, અને મને પોતાનેયે એમાં ભવિષ્યમાં ફેરફાર કરવા જેવું લાગે તો એમાં આશ્ચર્ય ન ગણાય.

છતાં, જેવો થયો છે તેવો ભેટ કરું છું, અને આશા છે કે સમ્મેલનના સભ્યો એને પોતાની અનુભવપૂર્વક ચર્ચાથી નિર્દોષ અને પૂર્ણ કરશે.

વીલે પાર્લે
તા. ૧–૧૨–૧૯૩૧.

કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશરૂવાળા

સ્ત્રી કેળવણી.

§ ૧. બે પાસે પાસે ઊગેલાં આંબા તથા લીમડાને જુદી જુદી જગ્યાએથી જોઇએ તો એક જગ્યાએથી આંબો લીમડાની જમણી બાજુએ જણાશે, અને બીજી જગ્યાએથી ડાબી બાજુએ જણાશે; વળી, ત્રીજી દિશામાંથી એ લીમડાની આગળ જણાશે અને ચોથી જગ્યાએથી પાછળ જણાશે. આ બધાં દર્શનનો ભેદ ઝાડમાં કાંઇ સ્થાનફેર થવાને લીધે થતો નથી, પણ, જોનારમાં સ્થાનફેર થવાને લીધે થાય છે.

કેળવણીનું પણ કાંઇક આવું જ છે. કયે સ્થાને ઉભા રહી આપણે જીવનને નિહાળીએ છીએ, તે ઉપરથી જીવન વિષે આપણો ખ્યાલ બંધાય છે, અને તેનું એક કે બીજું અંગ ઓછું કે વધારે મહત્ત્વનું લાગે છે. કેળવણીનું ધ્યેય જીવનને ઘડવાનું હોવાથી, ઉપર મુજબ થતા દૃષ્ટિબિંદુના ફરકને લીધે કેળવણીમાં કઇ વસ્તુને મહત્વ આપવું તે વિષે મતભેદ થાય છે.

પણ, કેવળ જોનારના સ્થાનફેરને લીધે જ કેળવણીના પ્રશ્નો વિષે મતભેદ નથી થતો. આંબા અને લીમડાની બાબતમાં તો કેવળ જોનાર જ સ્થાનાંતર કરે છે; ઝાડો સ્થિર રહે છે. જીવનની બાબતમાં આપણું નવા નવા અનુભવને લીધે જેમ સ્થાનાંતર થાય છે, તેમ એકંદર માનવ સમાજ—જીવન—પણ નવાં નવાં રૂપો લેતું જાય છે. આથી કેળવણી વિષે હંમેશાં નવા નવા પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થતા જ જાય, એમાં નવાઇ નથી.

આથી, આપણે જીવનને કઇ ઉંચા અને ઠીક ઠીક સ્થિર સ્થાનેથી તપાસી કેળવણીનો વિચાર કરવા પ્રયત્ન ભલે કરીએ, પણ આપણે ખ્યાલ રાખવો જોઇએ કે એ વિષેના આપણા ઘણા વિચારોમાં વારંવાર સુધારા થયા કરવાના જ, અને આજે જે બાબતો મહત્ત્વની લાગે છે તે કાલે ગૌણ થશે અને આજે ગૌણ લાગતી બાબતો કાલે મહત્ત્વની બનશે.

આ રીતે આપણા નિર્ણયો અસ્થિર હોવાનો સંભવ છે. જે જગ્યાએ આજે પગલું માંડયું છે ત્યાંથી કાલે ખસેડવું પડે. પણ, આજનું પગલું જો સાચી દિશામાં પડયું હોય, તો આવતી કાલે તેને ઉપાડીને સાચી દિશામાં જ મૂકવાની વધારે આશા રહે છે. આથી, ભલે આપણાથી એક જ ડગલું જોઇ શકાતું હોય, એ ડગલું સાચું પડે તો આપણે સલામત જવાની આશા રાખી શકીએ.

§ ૨. કેળવણી એટલે જીવન ઘડવાની પદ્ધતિ એવી એક નાનકડી

વ્યાખ્યા સ્વીકારીને આપણે આ વિષયનો વિચાર કરવા બેસશું તો કાંઇક સગવડ થશે એમ ધારૂં છું. એ વ્યાખ્યા જ આપણી આગળ પ્રશ્નોની પરંપરા રજૂ કરશે.

સૌથી પહેલો પ્રશ્ન તો એ કે 'જીવન ઘડવું' એટલે શું? પણ; 'ઘડવું' શબ્દનો અર્થ શોધવા બેસતાં જ 'કોનું જીવન?' એ બીજો પ્રશ્ન ખડો થાય છે. કદાચ, આનો ઉત્તર એવો આપવામાં આવે કે સ્ત્રીઓનું જીવન. પણ આ ઉત્તર પૂરો નથી. કારણ, કઇ સ્ત્રીઓ—કયા વર્ગની સ્ત્રીઓ આપણી નજર આગળ તરે છે, તે ઉપરથી આપણી આ પ્રશ્નોના ઉત્તર શોધવા બુદ્ધિ દોડશે. જો આપણી નજર આગળ શહેરોની, તેમાંયે શ્રીમંત કે મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓ દેખાતી હશે તો તેના ઉત્તરો એવી રીતે સૂઝશે, અને જો ગામડાંઓની અને પછાત તથા ગરીબ વર્ગની સ્ત્રીઓ દેખાતી હશે તો તેના ઉત્તરો બીજી રીતે સૂઝશે.

જે સંસ્થાએ આ નિબંધ લખવા મને આજ્ઞા કરી છે, તેનું કાર્ય-ક્ષેત્ર બહુ શ્રીમંત નહિ છતાં અતિશય હાડમારી ન ભોગવનારી મધ્યમ વર્ગની, તેમજ સંસ્કારી જ્ઞાતિઓની છતાં ગરીબ વર્ગની સ્ત્રીઓમાં મર્યાદિત છે એમ માની તેટલા જ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થતા પ્રશ્નોનો મેં વિચાર કર્યો છે. ગૂજરાત પરત્વે બોલીએ તો બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય, પાટીદાર, બ્રહ્મક્ષત્રિય, કાયસ્થ વગેરે જ્ઞાતિઓનો આમાં સમાવેશ થાય છે એમ સાધારણ રીતે કહી શકાય.

વિશાળ જનતાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો આ વર્ગ ખોબા જેટલો છે એમ કહેવાય. આથી, સ્ત્રી કેળવણીનું મોટું નામ આપીને એક નજીવા વર્ગને જ લગતા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવામાં મેં નકામી શકિત ખર્ચી છે એમ આક્ષેપ આવવાનો સંભવ છે. પણ એમ કરવા જતાં નિબંધ કેવળ તાત્ત્વિક અને જેઓની પ્રેરણાથી મેં એને લખ્યો છે તેમને માટે એ વહેવારૂ રીતે બહુ ઉપયોગી ન થાત એમ સંભવ હતો. આથી, ખોબા જેટલા છતાં આટલા વર્ગની જ સ્ત્રી કેળવણીના પ્રશ્નો મેં દૃષ્ટિમાં રાખ્યા છે.

§૩. પણ, આમ ક્ષેત્રને મર્યાદિત કરવા છતાં એ મર્યાદામાં એ જેટલો બને તેટલો વિશાળ દૃષ્ટિએ અને વ્યાપક વિચાર કરવો જોઇએ. અને, તે માટે જીવન વિષે જેટલું બને તેટલું સાચું દૃષ્ટિબિંદુ શોધી, તે દૃષ્ટિએ કેળવણીના પ્રશ્નો ચર્ચવા જોઇએ. આ બાબતમાં હું કેટલાક વિચારો

સૂત્રરૂપે જ રજૂ કરવા ધારું છું, અને માનું છું કે વિચાર કરવાથી એ સૂત્રો દરેકને સ્વીકારવા જેવાં લાગશે.

પહેલાં સૂત્રરૂપે હું નીચેનો વિચાર રજૂ કરું છું:

૧. માણસ જાત રાજ પદ્ધતિ, સમાજ પદ્ધતિ, શિક્ષણ પદ્ધતિ, શાસન પદ્ધતિ, ધાર્મિક વર્તનના નિયમો, નૈતિક વર્તનના નિયમો વગેરે દ્વારા એક જ વસ્તુ સિદ્ધ કરવા મથે છે: તે એ કે પોતાના જીવનની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓમાં આંતરિક મેળ બેસાડવો, તેમજ પોતાનાં અને બીજાં પ્રાણીઓનાં જીવન વચ્ચે મેળ બેસાડવો.

આ બેવડા પ્રયત્નો પૈકી આપણે પોતાના જીવનનો મેળ બેસાડવાના પ્રયત્નનો હાલ વિચાર નહિ કરીએ; કારણકે આજે આપણે શિક્ષણના પ્રશ્નોનો વિચાર કરવો છે, અને તે પણ સ્વશિક્ષણની દૃષ્ટિએ નહિ, પણ બીજાને કેળવવાની દૃષ્ટિએ. આથી આમાં કેળવણી યોજનાર અને કેળવણી લેનાર એવા બે પક્ષો રહેલા છે એમ માની ચાલી શકાય. આથી, પહેલા સૂત્રના પરિણામે બીજું સૂત્ર નીચે મુજબ રજૂ કરું છું:

૨. કેળવણી એટલે કેળવણી લેનારાઓનાં જીવનને એવી રીતે ઘડવાનો પ્રયત્ન કે જેથી તે યોજનારાઓને એમ અનુભવ થાય કે તેમનાં અને કેળવણી લેનારાનાં જીવન વચ્ચે તેમજ સમાજનાં જુદાં જુદાં અંગો વચ્ચે મેળ છે.

આ રીતે કેળવણીની યોજના કરનારાઓના બે ભાગ પડે છે: (૧) પોતાનાં અને કેળવણી લેનારાનાં જીવન વચ્ચે મેળ બેસાડવા મથનારાઓનો, અને (૨) સમાજનાં જુદાં જુદાં અંગો વચ્ચે મેળ બેસાડવા મથનારાઓનો.

પહેલા પ્રકારના કેળવણીકારોનાં કેટલાંક દૃષ્ટાંત આપું: ઘોડાને કે બળદને કેળવનાર શેઠ એ પ્રાણી પોતાને કેવી રીતે વશ રહે અને પોતાનું વધારેમાં વધારે કામ કેવી રીતે કરી આપે તે દૃષ્ટિએ એને કેળવવાના ઉપાયો યોજે છે: એ પ્રાણીનું જીવન એ એવી રીતે ઘડવા મથે છે કે જેથી પોતાના જીવન સાથે એના જીવનનો મેળ બેસે.

એ જ રીતે અંગ્રેજ સરકારનું કેળવણીખાતું એવી જ રીતે હિંદીઓને કેળવણી આપે કે જેથી હિંદીઓનું ઘડતર અંગ્રેજ સરકારના અસ્તિત્વ સાથે મેળ રાખે એવું બને.

એ જ ન્યાયે ઘણીવાર એવું બન્યું છે કે ખાસ વર્ગો આમ વર્ગોનું, પુરુષ વર્ગ સ્ત્રી વર્ગનું, વડીલો બાળકોનું જીવન કેળવણી દ્વારા એવી રીતે ઘડવા મથે છે કે જેથી કેળવનારના જીવન સાથે કેળવાનારનું જીવન મેળયુક્ત થડાય.

આમ મેળ બેસે એવી રીતે કોઇના જીવનને ઘડવા મથવું એમાં જ દોષ નથી, પણ એમાં જો કેળવનારનું દૃષ્ટિબિન્દુ એવું હોય કે જેને પરિણામે કેળવનાર અને કેળવાનાર વચ્ચે હંમેશાં સ્વામી અને દાસનો જ સંબંધ રહે, તો એમાં અન્યાય થાય છે.

પણ, આ રીતે—

૩. પોતાના જીવનમાં ફેરફાર કર્યા વિના બીજાનાં જીવનને પોતાને અનુકૂળ થાય એવી રીતે ઘડવાના પ્રયત્નમાં, સાધારણ રીતે, ભય, લાલચ, ખુશામત, વહેમનું પોષણ, સત્યની છુપામણી અથવા અસત્ય કથન વગેરે ઉપાયો શિક્ષણ પદ્ધતિનાં અંગો બને છે, અને મનુષ્યની ધર્મની, ભક્તિની, પ્રેમની, કૃતજ્ઞતાની વગેરે સર્વ કોમળ ભાવનાઓનો અયોગ્ય લાભ પણ લેવામાં આવે છે.

આ ન્યાયે અંગ્રેજોએ ખોટો ઇતિહાસ, ધર્મોપદેશકોએ ખોટી શ્રદ્ધાઓ, પુરુષોએ પોતા પ્રત્યે ખોટી ભક્તિ વગેરે શીખવવાના જે પ્રયાસો કર્યા છે, તે જાણીતા છે.

પણ, અંતે અસત્ય ટકતું નથી. વહેલો કે મોડો અસંતોષ પ્રગટી જ ઉઠે છે અને બળવો જાગે છે.

હિંદીઓનો અંગ્રેજ સરકાર સામેનો બળવો, આમ વર્ગોનો ખાસ વર્ગો સામેનો બળવો, સ્ત્રીઓનો પુરુષ વર્ગ સામેનો બળવો, યુવકોનો વૃદ્ધો સામેનો બળવો, અનુયાયીઓનો ધર્મગુરુઓ સામેનો બળવો, એ બધા બળવા ઉપર મુજબ સ્વાર્થદૃષ્ટિએ મેળ સાધવાના પ્રયાનનું કેટલેક અંશે પરિણામ છે અને આપણે આશા રાખીએ કે કોઇક દહાડો પ્રાણીઓ પણ માનવસમાજ સામે આવો બળવો કરે.

આવી રીતે જ્યારે બળવો થાય, ત્યારે એવું ઘણી વાર બની જાય છે કે એ પદ્ધતિથી ઉપજેલાં કેટલાંક સારાં પરિણામો પણ અનિષ્ટો ભેળાં ધોવાઇ જાય છે.

કેળવણીની યોજના કરનારા હંમેશાં આમ ઇરાદાપૂર્વક-ગણતરીપૂર્વક-ખોટી રીતે શિક્ષણ આપે છે એમ સમજવાનું નથી. પણ, પોતાના જ વર્ગમાં આખો માનવસમાજ આવી જાય છે, અને પોતાની જીવનપદ્ધતિ સારામાં સારી છે, તથા તેમાં જ પ્રાણીમાત્રનું કલ્યાણ રહેલું છે એવી અધુરી દૃષ્ટિને લીધે આવું અનાયાસે જ બને છે. આવી અધુરી દૃષ્ટિનું કારણ શરૂઆતમાં કહ્યું તેમ જીવનની ખોટે સ્થાનેથી કરેલી તપાસ છે.

આખી સૃષ્ટિના જીવનને પરિપૂર્ણ રીતે, તેના સાચા સંબંધોમાં અને કોઇ પણ ખાસ વર્ગના જીવન માટે મમત્વ રાખ્યા વિના તટસ્થપણે કોઇ જોઇ શકે કે કેમ એ શંકા છે; અને એવો કોઇ પુરૂષ થાય તોયે તેના કેળવણીના સિદ્ધાંતો બીજાઓ સ્વીકારે કે કેમ એ પણ શંકા છે. છતાં એટલું તો કહી જ શકાય કે—

૪. શકય તેટલા નિઃસ્વાર્થી અને વિશાળ દૃષ્ટિબિન્દુથી, પ્રામાણિકપણે જીવનનો વિચાર કરી સમાજનાં સર્વે અંગો વચ્ચે સર્વેનું સમાનહિત કરનારો મેળ બેસે એ રીતે કેળવણી યોજાવી જોઇએ.

જો આવો પ્રયત્ન પ્રામાણિક હોય તો કેળવણી યોજનાર ભલે ભૂલો કરે, ભલે જેને એ વિશાળ અને સર્વ હિતકર દૃષ્ટિ સમજતો હતો તે સંકુચિત દૃષ્ટિ હતી એમ માલૂમ પડે, છતાં એથી નુકશાન નહિ થાય; કારણ એમ માલમ પડતાં જ એ કેળવણીની દિશા બદલવા, અને કોઇ એક જ વર્ગને જીવનનો નમૂનો ન રાખતાં તેના એ જીવનને ફેરવવા તૈયાર રહેશે.

§ ૪. જો ઉપરનાં ચાર સૂત્રો વિષે મતભેદ ન હોય તો પ્રસ્તુત સ્ત્રી કેળવણીની બાબતમાં નીચેનાં બે સૂત્રો નીકળે છે:

૫. ભલે આપણી આગળ મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓની કેળવણીનો પ્રશ્ન મુખ્ય હોય, છતાં એ કેળવણી આમ વર્ગની સ્ત્રીઓનાં જીવન સાથે મેળ રાખે એવી હોવી જોઇએ. આમ વર્ગ અને ખાસ વર્ગ વચ્ચે વિરોધ ન હોવો જોઇએ, અને તેથી ખાસ વર્ગનું જીવન ઘડવામાં ઘટતો ફેરફાર કરવાની તૈયારી હોવી જોઇએ.

અને

૬. કેળવણીની યોજનામાં પુરુષ કે સ્ત્રી એમાંથી એકને પ્રધાનપદ આપનારાં દૃષ્ટિબિન્દુથી જીવનનો વિચાર ન થવો જોઇએ, પણ બન્નેના જીવનને સરખું મહત્વ આપી બન્ને વચ્ચે મેળ બેસાડવા પ્રયત્ન થવો જોઈએ. આથી પુરુષની કેળવણીની પદ્ધતિમાં સ્ત્રીના હિતનો વિચાર, અને સ્ત્રીની કેળવણીની પદ્ધતિમાં પુરુષના હિતનો વિચાર થવો જોઇએ.

આ ઉપરથી એમ પણ સૂચવી શકાય કે—

૭. પુરુષની તેમજ સ્ત્રીની કેળવણીની યોજના પુરુષ તથા સ્ત્રી બન્નેએ મળી ઘડવી જોઇએ, તથા તેમાં આમ વર્ગનાં હિતોને સમજનારાનો યે હાથ હોવો જોઇએ. પણ આવા યોજકો માત્ર પોતાના વર્ગના પ્રતિનિધિ તરીકે જ વિચાર કરવાની ટેવ છોડી દે, અને બને તેટલી પોતાની જાતને સર્વે વર્ગોથી પર થઇને વિચારવાની ટેવ પાડે.

વિચાર માટે આટલા સિદ્ધાંતો સ્વીકારીને હવે આપણે સ્ત્રી કેળવણીના એક એક મુદ્દાને લઇએ.

§ ૫. સૌથી પહેલાં તો આમવર્ગના જીવન અને મધ્યમ વર્ગના જીવન વચ્ચેના કેટલાક મોટા ભેદો લક્ષમાં લેવાની જરૂર છે, અને 'આમ વર્ગનું જીવન યોગ્ય સ્થિતિની વધારે સમીપ છે એ સ્વીકારવું આવશ્યક છે:

એ ભેદો તે આ:

(૧) આમ વર્ગમાં સ્ત્રી અને પુરુષ લગભગ સમાન ભૂમિકા પર છે. સ્ત્રી કરતાં પુરુષનાં જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, વિચારસરણી, રૂઢિનાં બંધન વગેરે વધારે ઉંચી સ્થિતિએ નથી. બન્નેનાં જ્ઞાન તેમજ અજ્ઞાન સરખાં છે.

(૨) આમ વર્ગમાં સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને લગભગ સરખી સ્વતંત્રતા ભોગવે છે: વિવાહ અને છૂટાછેડાની બાબતમાં બન્નેને ઘણે અંશે સરખા હક્કો છે. બન્ને ગામમાં અને સમાજમાં સરખી છૂટથી ફરે છે; બન્નેમાં ચારિત્રની શુદ્ધિ કે શિથિલતા જે હોય તે સરખી છે. પુરુષની શુદ્ધિ માટે વધારે પૂજ્યભાવ અને શિથિલતા માટે આંખમિંચામણી, અને સ્ત્રીની શિથિલતા માટે વધારે શિક્ષા કે તિરસ્કાર નથી. પુરુષ અને સ્ત્રીને પોતાનાં લિંગભેદનું ભાન, પ્રમાણમાં, ઓછું સ્ફુર્યાં કરે છે. જો આ બાબતોમાં કાંઇ અસમાનતા થઇ હોય તો તે ખાસ વર્ગની નકલ કે ખાસ વર્ગના પ્રયત્નોથી પોષાયેલા સંસ્કારોને પરિણામે થઈ છે.

(૩) આમ વર્ગમાં સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને સરખો શ્રમ કરે છે. સ્ત્રી પોતાના નિર્વાહ માટે વિવાહ કે પુનર્લગ્ન કરતી નથી, અને વિવાહથી પુરુષ પર બોજો વધતો નથી, અથવા બન્ને પર સરખો વધે છે. આથી સ્ત્રીનું વૈધવ્ય એ નિર્વાહની દૃષ્ટિએ આપત્તિરૂપ નથી બનતું; વિયોગની દૃષ્ટિએ ભલે હોય.

(૪) આમવર્ગમાં પુરુષની દૃષ્ટિ વધારે વિશાળ છે અને સ્ત્રીની સંકુચિત છે, અથવા પુરુષ વધારે ગણતરીબાજ છે અને સ્ત્રી ભાવનાવશ છે એમ ઝાઝું કહી શકાય નહિ. હૃદયની વિશાળતા કે સંકુચિતતા, તથા ગણતરીબાજપણું અને ભાવનાવશતાની દૃષ્ટિએ આમ પ્રજાના વર્ગો પાડીએ તો દરેક વર્ગમાં સ્ત્રી અને પુરુષ સરખી સંખ્યામાં મળી આવે એવો સંભવ છે.

આનો અર્થ એ નથી કે આમવર્ગમાં પુરુષ અને સ્ત્રીનો દરજ્જો સાવ સમાન છે. પોતાને આધીન રહે એવી રીતે સ્ત્રીને ઘડવાનો પ્રયત્ન પુરુષે કર્યો જ છે, અને તેમાં આમવર્ગના પુરુષો અપવાદરૂપ નથી; છતાં આવી અસમાનતા જેટલી ખાસ વર્ગમાં છે તેટલી આમવર્ગમાં નથી અને આ બાબતમાં આમવર્ગ એ યોગ્ય સ્થિતિની વધારે સમીપ છે. આથી,

૮. જ્ઞાન, ધર્મ, ચારિત્ર, ભાવના બળ અને વ્યવહારદૃષ્ટિ એમાં પુરુષ અને સ્ત્રીની યોગ્યતા સરખી રહે એવી રીતે બન્નેની કેળવણી યોજાવી જોઇએ; ગામ અને સમાજમાં ફરવાની તથા વિવાહ અને છુટાછેડાની અનુકૂળતા બન્નેને સરખી હોવી જોઈએ; અને નિર્વાહને માટે કે ગૃહવ્યવસ્થા રાખવા માટે લગ્ન કે પુનર્લગ્ન કરવાની ફરજ ન આવી પડે એટલી પોતાનો નિર્વાહ કરવાની સ્ત્રીમાં અને ગૃહવ્યવસ્થા રાખવાની પુરૂષમાં શક્તિ હોવી જોઈએ.

§૬. શ્રમની બાબતમાં આમ વર્ગ અને ખાસ વર્ગ વચ્ચે એક બીજો પણ ભેદ છે, અને તેમાંયે આમ વર્ગ યોગ્ય સ્થિતિની વધારે નિકટ છે એમ જણાશે. તે એ કે–(૫) આમ વર્ગમાં સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે શ્રમ ભેદ છે ખરો, પણ તે દૃઢ નથી. કેટલાંક કામો સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ કરે છે અને કેટલાંક સામાન્ય રીતે પુરુષો કરે છે, છતાં, જરૂર પડે, સ્ત્રીઓનાં કામો પુરુષો કરી લે છે, અને પુરુષનાં સ્ત્રીઓ કરે છે. દા. ત. સામાન્ય રીતે નિંદણ, દૂઝણું, કાંતણ અને વણાટની જેવી ક્રિયાઓ એ સ્ત્રીઓનાં કામો હોય

છે, અને ખેડ, વાવણી, કાપણી, વણાટ વગેરે પુરુષોનાં કામો હોય છે, છતાં એકનું કામ બીજાં કરે જ નહિ એવું નથી.

(૬) વળી, એ શ્રમ ભેદ એક જ ધંધાની જુદી જુદી ક્રિયાઓમાં હોય છે: પુરુષ ખેતી કરે અને સ્ત્રી દરજીનું કામ કરે એવો શ્રમ ભેદ નથી હોતો. ખાસ વર્ગોમાં, સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને નિર્વાહ માટે ધંધો કરનારાં હોય તોયે તેમ તેમના ધંધા એક બીજાથી સાવ સ્વતંત્ર બની જાય છે: દા. ત. પુરુષ કારકુન હોય અને સ્ત્રી નર્સ હોય, પુરુષ દુકાનદાર હોય અને સ્ત્રી શિક્ષિકા હોય. આથી, એકની અવેજી બીજાથી લઇ શકાતી નથી.

૯. પુરૂષ અને સ્રી બન્ને મળીને એક જ ધંધો ચલાવતાં હોય, એ રીતે પુરુષ અને સ્રીની કેળવણી યોજાય, અને વિવાહમાં પણ એ દૃષ્ટિ રાખવામાં આવે એ ઇષ્ટ છે.

૬૭. આજ સુધી, સામાન્ય રીતે, પુરુષે સ્ત્રી ઉપર સરસાઇ ભોગવી છે, અને તેથી, નાલાયક હોય તોયે પુરુષમાં શ્રેષ્ઠતાનું મિથ્યાભિમાન, અને કુશળ હોય તોયે સ્ત્રીમાં હીનતાનો મિથ્યા ખ્યાલ પોષાયા છે. આથી પોતાનો પતિ કુશળ હોય અને પોતે મંદ હોય તેથી સ્ત્રીને પતિની અદેખાઇ નથી થતી કે એની કુશળતાને દાબી દેવાની અથવા એ પ્રત્યે શંકાથી જોવાની વૃત્તિ ઉદ્‌ભવતી નથી. પણ પોતે મૂઢ હોય અને સ્ત્રી કુશળ હોય, તોયે પુરૂપ પોતાની સરસાઈ રાખવા, તથા સ્ત્રીની કુશળતા દાબી દેવા પ્રયત્ન કરે છે અને તે પ્રત્યે શંકા દૃષ્ટિથી જુએ છે.

૧૦. પુરૂષમાં પોષાયેલું શ્રેષ્ઠતાનું મિથ્યાભિમાન અને સ્રીમાં પોષાયેલો હીનતાનો મિથ્યા ખ્યાલ–એ બન્ને સંસ્કારો વિઘાતક હોઈ દૂર કરવા ઘટે છે.

વાસ્તવિક રીતે, કોઇવાર પુરુષ બુદ્ધિશાળી હોય તો કોઇવાર સ્ત્રી હોય, અને સ્ત્રી જેમ પોતાના બુદ્ધિશાળી પતિ માટે અભિમાન લે, તેમ પુરુષ પણ પોતાની સ્ત્રીની બુદ્ધિમત્તાનું અભિમાન લઇ તેના મદદનીશ તરીકે કામ કરવા તત્પર રહેવું જોઇએ.

કેટલીક સંસ્થાઓ પ્રમુખની કુશળતાને લીધે સારી ચાલે છે, કેટલીક મંત્રીની કુશળતાને લીધે, કોઇવાર પ્રમુખ કુશળ મંત્રીનો કહ્યાગરો થઇ રહે છે, તો કોઇવાર મંત્રી પ્રમુખનો આજ્ઞાધીન થઇ કામ કરે છે. જો પોતાના હોદ્દાનું મિથ્યાભિમાન એકેને ન હોય, તો એ સ્થિતિમાં બન્ને વચ્ચે સારો મેળ બેસે છે, અને સંસ્થા સારું કામ કરી શકે છે. એજ પ્રમાણે,

૧૧. પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે પરસ્પર સંસ્થાના પ્રમુખ અને મંત્રી જેવો સંબંધ હોવો જોઈએ, અને બેમાંથી જે વધારે કુશળ હોય તેના કહ્યાગરા થઈ વર્તવામાં બીજાને નાનમ ન લાગવી જોઈએ. કેળવણીએ આ પ્રકારનો સંસ્કાર નિર્માણ કરવો જોઇએ.

આજ સુધી પુરુષોના મનમાં એવો ખ્યાલ રહેલો છે કે સ્ત્રીને દબાવવાનો એનો હક્ક છે, અને સ્ત્રીએ દબાયેલા રહેવાની ફરજ છે. આથી જેને દબાવી ન શકે એવી પોતા કરતાં વધારે કુશળ સ્ત્રીને પરણવા પુરુષ નારાજ હોય છે, પણ, જો ઉપર પ્રમાણે સંસ્કાર બદલાય, અને પુરુષ કે સ્ત્રી એક બીજાને પૈસો, શારીરિક શક્તિ કે વિદ્યાથી દાબવાને બદલે કેવળ એક બીજાના પ્રેમને જ વશ રહેવામાં સંતોષ માને તો સ્ત્રી કરતાં પુરુષમાં ઓછી વિદ્યા હોવાથી એ વર બનવા અયોગ્ય થાય નહિ. સ્ત્રી ડાક્ટર હોય અને પતિ એનો કંપાઉન્ડર હોય, સ્ત્રી પ્રમુખ અને પતિ એનો મંત્રી હોય તેમાં કશું અજુગતું માનવાને ખાસ કારણ નથી. પતિ–પત્નીમાં બીજા ગુણો હોય તો એવા સંબંધને કજોડું ગણવાને કારણ નથી.

§ ૮. આટલો પુરુષ અને સ્ત્રીની સમાનતાની દૃષ્ટિએ વિચાર થયો. હવે પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચેના નૈસર્ગિક ભેદોનો તથા તે ભેદોને લીધે ઉત્પન્ન થતાં ખાસ જુદાં કાર્યોનો વિચાર કરીએ.

આ નૈસર્ગિક ભેદોમાં મુખ્ય માતૃપદને લગતો છે. અને એમાં વિશેષતા એ છે કે સ્ત્રી ચાહે તો માતૃપદ ટાળી શકે છે, પણ પુરુષ એને સ્વીકારી શકતો નથી. એટલે કે પુરુષ પૂર્ણપણે સ્ત્રી બની શકતો નથી, પણ સ્ત્રી પુરુષ જેવું જીવન ગાળી શકે છે. આથી,

૧૨. સ્ત્રીને પૂર્ણપણે પુરુષ જેવું જીવન ગાળવું અશક્ય નથી, અને, તેથી, જે સ્ત્રી પુરુષનાં જ કાર્યો કરવા ઇચ્છે તેને તેમ કરવા દેવામાં પ્રતિબંધ મૂકી શકાય નહિ; એટલે સ્ત્રીને પુરુષ જેવી કેળવણી લેવાની છૂટ હોય.

પણ આમ છૂટ હોય, છતાં આપણે સમજી લેવું જોઇએ કે આવી સ્ત્રીઓ અપવાદ રૂપ ગણાય. ૯૫ ટકા સ્ત્રીઓ તો માતૃપદ સ્વીકારવાવાળી જ હોય, અને તેથી,

૧૩. સ્ત્રીને માતૃપદ લેવાનું છે એમ ગૃહીત કરીને સ્ત્રી કેળવણી યોજાવી જોઈએ.

§ ૯. પણ માતૃપદના સ્વીકાર સાથે જ સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા કેટલેક અંશે મર્યાદિત બની જાય છે, અને એની ઉપર કેટલીક ખાસ ફરજો આવી પડે છે. દા. ત. એની ગામમાં તથા સમાજમાં હરવા–ફરવાની છૂટ ઓછી થાય છે, એને ગૃહવ્યવસ્થા અને બાળઉછેર ઉપર લક્ષ આપવું પડે છે, એથી જાહેર કાર્યોમાં એનાથી પુરુષના જેટલો ભાગ લઇ શકાતો નથી, તથા એને પુરુષ કરતાં હળવો, અને ઘરમાં જ કે ઘરની નજીક જ થઇ શકે એવો ધંધો કરવાની જરૂર ઉત્પન્ન થાય છે. વળી, સામાન્ય રીતે, આ માતૃપદનો બોજો વહેલી ઉંમરે આવતો હોવાથી, પુરુષ કરતાં સ્ત્રીને શાળાની કેળવણી માટે ઓછો સમય મળે છે.

ઘરમાં ઓછું પૂરાઈ રહેવાને લીધે, જાહેર કાર્યોમાં વધારે ભળી શકવાને લીધે, સમાજમાં ફરવાની છૂટ વધારે હોવાને લીધે, તથા મોટી ઉંમર સુધી કેળવણી લેવાની સગવડને લીધે વિશાળ દષ્ટિ કેળવવાની પુરૂષને જે તક મળે છે, તે સ્ત્રીને મળતી નથી, અને તેથી પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે વિચારનું અંતર વધે છે. પણ, એની સાથે જ માતૃપદ સ્ત્રીમાં એક એવું કર્તવ્યનું ભાન જગાડે છે કે જેને લીધે એનું જીવન વધારે સ્વાર્થત્યાગી અને ભાવનામય બને છે. માતૃપદનાં આ બે અનિષ્ટ અને ઇષ્ટ પરિણામોનો મેળ બેસાડી શકાય તો સમાજમાં સ્ત્રી પુરુષ કરતાં બધી રીતે વધારે ચડિયાતું સ્થાન લે. આ મેળ બેસાડવા માટે મને નીચેની પરિસ્થિતિઓ નિર્માણ કરવી આવશ્યક લાગે છેઃ

૧૪. વિવાહની ઉંમર સારી પેઠે લંબાવવી: (લગભગ ૨૦–૨૨ વર્ષ સુધી, અને ૧૮ થી ઓછી તો નહિ જ).

૧૫. બે બાળકોની વચ્ચે સારી પેઠે અંતર રહે એવી રીતે સંયમ પાળવો (લગભગ પાંચ વર્ષનું, અને ત્રણથી ઓછું તો નહિ જ).

૧૬. બે–ત્રણ બાળકો થયા બાદ પૂરો સંયમ સ્વીકારવો.

૧૭. પુરુષની કેળવણીમાંયે બાળઉછેરનાં અને ગૃહવ્યવસ્થાનાં કેટલાંક અંગોનો સમાવેશ કરવો જેથી એ સ્ત્રીને એ કાર્યમાં મદદગાર થઈ શકે.

જો આવી પરિસ્થિતિઓ નિર્માણ કરી શકાય તો મને લાગે છે કે સ્ત્રી કોઇ પણ રીતે પુરુષ કરતાં પછાત ન રહે, એટલું જ નહિ, પણ ઊલટું આગળ ચાલે. એથી સ્ત્રી જીવન ઓછી જંજાળવાળું, ઓછું

ઘસારાવાળું, વધારે સંતુષ્ટ અને સુખી થાય. નૈતિક અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જ નહિ, પણ આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ એથી પુરુષ અને સ્ત્રી બન્નેને એ પરિસ્થિતિઓ લાભદાયી નીવડે.

આમાંથી વિવાહની ઉંમર વધારવી અને પુરુષને બાળઉછેર તથા ગૃહવ્યવસ્થાનું કેટલુંક શિક્ષણ આપવું એનો પ્રબંધ થઇ શકે; પણ સંયમ એ તો ઘણે અંશે સ્ત્રી–પુરુષ પોતાના વિચારથી જ કરી શકે અને એવો સંસ્કાર પાડવો એટલું જ કેળવણીકાર કરી શકે. વર્ષો પહેલાં એકત્ર કુટુંબની જીવનપદ્ધતિ તથા વળાવવા બોલાવવાની રીતો કેટલેક અંશે એવા સંયમને પોષનારી હતી, પણ તેનો લોપ થયેલો હોવાથી સ્ત્રીની સ્થિતિ આજે અતિશય દયાજનક બનેલી છે. સવા કે દોઢ વર્ષને અંતરે બાળકો અવતરે, એકેનું બરાબર સંગોપન થઇ શકે નહિ, એવાં ૬–૭ બાળકોને જન્મ આપી માતા ઘસાઇને મરી જાય, અથવા પિતા કાળનો ભોગ થઈ પડે અને માતાને વૈધવ્ય આવે—આ સ્થિતિ કાળજું ચીરી નાખનારી છે. એ સ્થિતિ અટકાવવા માટે

૧૮. પોતાનું સર્વ બળ ખર્ચી પુરુષના અતિક્રમણને વશ ન થવાનું સ્ત્રીને શીખવવાની જરૂર છે, અને એ તેમનું કર્તવ્ય પણ છે. સ્ત્રીઓમાં આવેલી જાગૃતિ પુરુષના આવા અતિક્રમણ સામે બળવો જગાડે એ ઇષ્ટ છે.

§ **૧૦.** પણ, આ સ્ત્રીજાતિમાં આવેલી જાગૃતિ એક બીજી બાબતની યાદ દેવડાવે છે. સ્ત્રી પોતાની મેળે પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે એવી સ્ત્રી કેળવણી હોવી જોઇએ એમ ઉપર કહ્યું છે. સ્વનિર્વાહ શક્તિ અને સ્ત્રી જાગૃતિને પરિણામે આજે બે જાતના વિચારો સ્ત્રીઓમાં ઉદ્ભવ્યા છે: (૧) અવિવાહિત સ્વતંત્ર જીવન ગાળવાની ઇચ્છા, અને (૨) સ્વતંત્ર કમાણી કરવાની ઇચ્છા.

આ બે વિચારો કેટલે અંશે યોગ્ય છે એનો વિચાર કરવાની જરૂર છે.

આમ વર્ગમાં સ્ત્રીમાં સ્વનિર્વાહ શક્તિ હોય છે એમ આપણે જોયું. છતાં, તેમનામાં અવિવાહિત સ્વતંત્ર જીવન ગાળવાની ઇચ્છા દેખાતી નથી. આ મનોદશા ખાસ વર્ગની સ્ત્રીઓમાં વધતી જાય છે. ૯૫ ટકા સ્ત્રીઓ માટે આ મનોદશા પ્રકૃતિધર્મનું પરિણામ નથી, પણ તેથી વિપરીત છે. કોઇક વિશેષ પ્રકારના આદર્શથી પ્રેરાઈને સેંકડે ૨–૫ ટકા સ્ત્રી–પુરુષો એવાં હોઇ શકે કે જેઓને કૌટુંબિક જીવનની લાલસા ન હોય. સેંકડે ૯૫ ટકા માણસોમાં તો એ લાલસા હોય જ એમ પ્રકૃતિધર્મથી જણાય છે.

એ લાલસાનો વિશેષ કારણથી સંયમ કરવો પડે એ જુદી વાત છે. પણ એ સંયમ પ્રયોજન પૂરતો રહે. પ્રાણી માત્રમાં સામાન્યતઃ એ લાલસા એટલી તીવ્ર હોય છે કે એને માટે પ્રાણીઓ સાહસ ખેડવાને, જંજાળો વહોરી લેવાને, અને પરિશ્રમ ઉઠાવવાને તૈયાર હોય છે. માનવપ્રાણી આમાં અપવાદરૂપ નથી. પોતાનું કુટુંબ હોવું, તેને પાળવું, પોષવું, તેને માટે સખ્ત પરિશ્રમ કરવો, કાંઈક હાડમારીયે વેઠવી-એને અતિશય પ્રતિકૂળ સંજોગો ન હોય તો સામાન્ય રીતે મનુષ્યોનો મોટો ભાગ આફત નથી માનતો, પણ તેમાં પોતાના પુરુષાર્થનો વિકાસ માને છે.

પણ મધ્યમ વર્ગમાં સ્ત્રી એ બોજો ઉઠાવવા નારાજ થતી જાય છે તો એ મધ્યમ વર્ગના જીવનમાં કાંઇક રોગ પેઠેલો છે એમ સૂચવે છે. એ સૂચવે છે કે મધ્યમ વર્ગમાં સ્ત્રી જાતિ પર કૌટુંબિક જવાબદારીનો બોજો એટલો બધો ભારે છે, અને વિવાહિત જીવનની બેડી એટલી સખ્ત છે કે એની કલ્પના જ સ્ત્રીને ત્રાસદાયક થાય છે, અને એની કૌટુંબિક લાલસા દબાઇ જાય છે. વળી, એ એમ પણ બતાવે છે કે મધ્યમ વર્ગમાં કૌટુંબિક વિષયોમાં પુરુષનું જીવન એટલું સ્વાર્થી અને અવિચારી છે કે જે કૌટુંબિક ભાર વધારવામાં એ આગેવાની લે છે, તેના પ્રત્યેની ફરજો અદા કરવામાં એ પૂરતો કામ આવતો નથી, અને પરિણામે સ્ત્રી એ ભાર નીચે કચરાઇ જાય છે.

આ બન્ને વાતો સાચી છે એમ વિચારતાં જણાઇ આવશે. આ માટે પુરુષની કેળવણી સુધરવાની જરૂર છે. એની પાસે કૌટુંબિક ફરજો વધારે અદા કરાવી લેવાની, અને એનો સ્ત્રી પર પડતો ભાર ઓછો થવાની જરૂર છે. આમ થાય તો કેળવણી અથવા સ્વનિર્વાહ શક્તિ એટલે કૌટુંબિક જીવન પ્રત્યે ઘૃણા એવો અર્થ નહિ થાય. *

§ ૧૧. સ્ત્રી જાગૃતિને પરિણામે પોતાની સ્વતંત્ર કમાણી કરવાની ઇચ્છા મધ્યમ વર્ગમાં બહુ પ્રબળ થતી જણાય છે, અને આ ઇચ્છા કેવળ નવી ઉછરતી બાળાઓમાં નથી, પણ વચલી વયની સ્ત્રીઓમાં પણ ઘર કરી રહી છે.

---

* કૌટુંબિક જીવન પ્રત્યે ઘૃણા અને વૈરાગ્ય એ બેનો ગોટાળો ન થવો જોઈએ. સંસારની ઉપાધિઓથી ત્રાસીને સંસાર પ્રત્યે અણગમો આવવો એ વૈરાગ્ય નથી; પણ સાંસારિક જીવનથી ઉંચ જીવનમાં રસ દેખાવાથી સાંસારિક જીવન વિષે ઉદાસીનતા એ વૈરાગ્ય છે. એ વૈરાગ્ય કૌટુંબિક જવાબદારીઓ પ્રત્યે ઘૃણા દૃષ્ટિએ નથી જોતો, પણ પોતાનું જ કુટુંબ હોય તો જ એ જવાબદારીઓ ઉઠાવી શકે એટલા સંકુચિત વિચારનો ન હોવાથી, પોતાનું કુટુંબ કરવા પ્રયત્ન નથી કરતો.

સ્ત્રીમાં સ્વનિર્વાહની શક્તિ હોવી એ એક વસ્તુ છે, અને પોતાની સ્વતંત્ર કમાણી કરવી જ એ બીજી વસ્તુ છે. પહેલી બાબત એને સાધન સંપન્ન રાખે છે, પણ એ સાધનનો એણે ઉપયોગ કરવો જ જોઇએ એમ કાંઈ હંમેશા આવશ્યક નથી. જે પુરુષ સ્ત્રીની સાથે કુટુંબનો ભાર ઉપાડે છે, તે પુરુષની કમાણીમાં એ સ્ત્રીનો ફાળો છે જ. તે ઉપરાંત એ સ્ત્રીએ પોતાની જુદી કમાણી દેખાઇ આવે એમ ધંધો કરવો જ જોઈએ એમ આવશ્યક ન હોવું જોઇએ...

પણ આમાંયે સ્ત્રી કેળવણીનો દોષ નથી, પણ પુરુષ કેળવણીનો દોષ છે.

સ્ત્રીઓમાં આવી ઇચ્છા પ્રબળ થતી જણાય છે એ બતાવે છે કે (૧) સ્ત્રી-પુરુષનો સંબંધ જોઇએ તેટલો હાર્દિક અને વિશ્વાસભર્યો નથી, અને (૨) તેમાં પુરુષનું જીવન વધારે સ્વાર્થી અને કૃતઘ્નતાભર્યું છે એવી સ્ત્રીની પ્રતીતિ થતી જાય છે,

નીચેના કાવ્યમાં દર્શાવેલી ભાવનાઓ આજે સ્ત્રી વર્ગમાં ફેલાતી જાય છે એમ સ્વીકાર્યા વિના ચાલશે નહિ:

અમે લગ્ન વિડંબન પન્થે,
હંકાઇશું નહિ કદીયે;
અમે મૂગાં મેંઢાં પેઠે,
દોરાઈશું નહિ કદીયે.
જે કરારથી અમે પામ્યાં,
ટુકડાથી વધુ ન જરીયે;
તે વગર જરૂરના બંધે,
બંધાઇશું નહિ કદીયે.
અમે પુરુષનાં બહુ પાસાં,
જુગ જુગથી સેવ્યાં તોયે—
અમે પુરુષમાં નવ ભાળ્યું,
બસ કૃતઘ્નતા વિણુ કંઇએ.
અમે સેવ્યા ને અમે ચાહ્યા,
ને સ્હાય તેમને કીધી,
તેને હાય ! ધર્મ ને રૂઢિ !
ને ગુલામી ! સ્થાપી દીધી. *

(ભાનુ)

* ઉષા માસિકમાંથી; અંગ્રેજી પરથી અનુવાદ.

કૌટુંબિક અને સામાજીક જીવન માટે આ સ્થિતિ આરોગ્યસૂચક નથી. પણ એ સ્થિતિ સુધારવાનો ઉપાય કેવળ સ્ત્રી ઉપર 'સુસંસ્કારો' પાડવાનો અને મહાન સતીઓનાં સ્વાર્થત્યાગી જીવનોને આદર્શ તરીકે રજુ કરવાનો નથી. પુરૂષે સ્ત્રીનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવા માટે પોતાનું જીવન સુધાર્યે જ છૂટકો છે, અને જ્યાં સુધી બે વચ્ચે હાર્દિક સંબંધ ન થાય ત્યાં સુધી સ્ત્રીને સંતોષ થાય એવો તોડ કાઢવાનો છે.

આ તોડ કાંઇક નીચે સૂચવેલી રીતે થઇ શકે:

૧૯. જે સ્ત્રીને કૌટુંબિક સગવડને માટે સ્વતંત્ર આજીવિકા માટે પરિશ્રમ કરવો શક્ય ન હોય, તેને કૌટુંબિક આવકનો અમુક ભાગ પોતાની કમાણી તરીકે મળવો જોઈએ. આ માટેની વ્યવસ્થા પલ્લાની રકમની માફક વિવાહ પહેલાં કરારથી થઇ શકે. એવી વ્યવસ્થા આગ્રહપૂર્વક કરાવવા સ્ત્રીને શીખવવું ઘટે છે.

આ સૂચનાની સામે એવો આક્ષેપ મુકાવાનો સંભવ છે કે હિંદુ ધર્મની લગ્નની આધ્યાત્મિક ભાવનામાં આવો આર્થિક વિષય ભેળવવાથી એ આદર્શ હલકો થઈ જાય છે; અત્યારસુધી માત્ર પુરૂષ જ ગણતરીખોર બન્યો છે. હવે સ્ત્રીને યે ગણતરીખોર કહી ઉતારવી યોગ્ય નથી.

પણ આવી ટીકા વાજબી નથી. જેમ બ્રિટિશ સરકાર આપણને કહે કે અમારી ખાનદાની પર વિશ્વાસ રાખો અને ગણતરીઓ છોડી દો તે તેમનાં આજ સુધીનાં વર્તનને લીધે અશ્રદ્ધેય થાય, તેમ પુરુષની ખાનદાની પર વિશ્વાસ રાખવાનું સ્ત્રીને કહેવું, એ આજે પુરુષને માટે અશ્રદ્ધેય છે, અને એમાં દંભની ગંધ આવે છે.

વળી હિંદુ લગ્નની આધ્યાત્મિક ભાવના કન્યાવિક્રયની, વરવિક્રયની, અને પલ્લાના કરારોની આડે આવતી નથી, તો આવી વ્યવસ્થા કરવામાં કોઇ વિશેષ હલકો કરાર થાય છે એમ કહી શકાય નહિ. પલ્લાની રીત પાછળ જે હેતુ રહેલો છે, તે જ હેતુ આની પાછળ છે.

આવી વ્યવસ્થા આધ્યાત્મિક ભાવનાને આડે આવતી નથી. જો કુટુંબમાં સંપ અને હાર્દિક સંબંધ વધે તો આવા કરારોનું પાલન પણ બરાબર થાય, અને, જરૂર પડયે, એ કેવળ કાગળ ઉપર જ રહે. જો એવો સંબંધ ન વધે તો સ્ત્રીને અન્યાય ન થાય અને એને પુરુષની દયા પર નભવું ન પડે.

જો સ્ત્રીને માટે આટલી સગવડ થઇ શકે તો કુટુંબભારની કલ્પનાથી જ જે એને આજે ત્રાસ છૂટે છે તે ઓછો થશે, પુરુષને પણ ગૃહવ્યવસ્થામાં વધારે સહકાર આપવો પડશે અવિચારી કુટુંબવૃત્તિપર સંયમ મૂકવો પડશે, અને એકત્ર કુટુંબ માટે, સામાન્ય રીતે, જે સ્ત્રીને અણુગમો છે તેને માટે પણ એક કારણ ઓછું થશે. આમ સ્વાધીનતાનો વિશ્વાસવાળી સ્ત્રી જ ગાઇ શકશે કે—

અમે નવ જુવાનની સામે,
માંડી છે મીટ હવે તો :
અમે ઉભીએ સાથે સાથે—
અમે સાથ અનેરો દઇએ,
અમને તે મુક્ત કરે તો;
સાથે રહી સ્હાય કરીશું,
સેવા ને સ્નેહ ધરીશું,
વ્રત જીવનમાં એ વણીશું,
ને ધર્મ ગણી પાળીશું.

[ઉપરના કાવ્યની છેલ્લી કડી]

§ ૧૨. હવે મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓના કેટલાક ખાસ પ્રશ્નોનો વિચાર કરીએ.

હું કોઇક વાર વિનોદમાં કહું છું કે મરજાદી વૈષ્ણવના આચાર અતિશય ચોખ્ખા ખરા, પણ એ ધર્મ ગરીબને ન પાલવે. એક જ જોડ લૂગડાંભેર જેનું જીવન જતું હોય તે પાંચ વાર નહાવાનો ધર્મ કેવી રીતે પાળી શકે? એ ભગવાનને ખડી સાકર ને દૂધનો ભોગ કેવી રીતે ધરાવી શકે! નાહી ન શકે ત્યારે દૂધની પૂરી જ ખાઇ શકાય એવો ધર્મ એને કેવી રીતે પાલવે? જેને આઠ કલાક મજૂરીએ જવું પડતું હોય તે પાંચ પાંચ મિનિટે હાથ ધોવાનો અને અડધો કલાક નહાવાનો આચાર કેવી રીતે પાર પાડે? પણ જો ઘરમાં નોકર–ચાકર હોય, પૈસો હોય અને સમયનો સદુપયોગ કરતાં આવડતું ન હોય તથા દુરૂપયોગ કરવો ન હોય તો કેવળ દિવસ વીતાડવા માટે યે મરજાદી બનવું જોઇએ. એટલું જ નહિ, પણ આધુનિક જંતુશાસ્ત્રનો આશ્રય લઇ જૂના મરજાદી ધર્મમાં સારી પેઠે વધારો પણ કરવો જોઇએ.

પણ જો આમ વર્ગ મરજાદી વૈષ્ણવની કંઠી બાંધે તો આફત જ વહોરી લે.

મધ્યમ વર્ગની કાંઇક આવી જાણીને આફત વહોરી લેનારાના જેવી સ્થિતિ છે. એ વર્ગ એંગ્લોઇન્ડિયનોના જેવો છે. તેઓ અંગ્રેજ બનવા જાય છે પણ અંગ્રેજો એને સ્વીકારતા નથી, અને હિંદીઓને એમણે છોડયા છે. તેમ મધ્યમ વર્ગ એટલે શ્રીમંત ધર્મનું અનુકરણ કરવા મથનાર આમ વર્ગનો છૂટો પડેલો ભાગ.

જેમ મરજાદી ધર્મ એ શ્રીમંતને જ પાલવી શકે છે, તેમ કુલીનતાના કેટલાક ખ્યાલો પૈસાદારને જ પાલવી શકે છે. બધાયે દેશોમાં અમીર કે રાજાની વિધવાને પુનર્લગ્ન કરવું અકુલીન લાગે છે, કારણ વિધવા રહેવાથી એને પૈસો, મોભો અને કુલીનપણાનો યશ ત્રણે મળે છે, અને એ ત્રણને આધારે એ પતિનો વિયોગ ખમી લઇ શકે છે. વિધવા વિવાહને અભાવે જે ચિંતા મધ્યમ વર્ગને રહે છે, તેનો શ્રીમંત વર્ગમાં અભાવ છે.

મધ્યમ વર્ગ શ્રીમંતના ધર્મોનું અનુકરણ કરવા જતાં "લાંબા સાથે ટૂંકો જાય, મરે નહિ તો માંદો થાય" એ સ્થિતિમાં આવી પડ્યો છે. કેટલાકને માટે કદાચ એમ હોય કે આજનો મધ્યમ વર્ગ એ ઘસાઇ ગયેલો શ્રીમંત વર્ગનો વંશ જ હોય. પણ તોયે એણે માનવ પ્રજાના મોટા ભાગનો સાથ છોડી દઇ, બહુ જ નાનકડા વર્ગના ધર્મો સ્વીકારવામાં અને રાખી મૂકવામાં ડહાપણ કર્યું નથી.

શ્રીમંત સ્ત્રીને ખુલ્લા બજારમાં નીકળવું, અંગ મહેનતનાં કામો કરવાં, ભાર ઉચકવો, ખેતરમાં કામે જવું વગેરે હીણપતભર્યું લાગે એ સ્વાભાવિક છે. એમ ન કરવું એને પાલવી શકે એમ છે, એમ ન કરવાથી એ પોતાના પૈસાનો ઉપભોગ કરી શકે છે, બીજાઓને આશ્રય આપી શકે છે અને તેમના પર સત્તા ચલાવી શકે છે. મધ્યમ વર્ગે એવા જીવનને આદર્શ માનવાથી એને પૈસે ટકે, તેમજ શારીરિક સંપત્તિમાં વધારે ખેંચ ખમવી પડી છે, એ સિવાય કાંઇ વધારે લાભ થયો નથી. બહાર નીકળવાને ગાદી મળે નહિ, અને કામ કર્યા વિના છૂટકો નહિ, એટલે એને કપાળે ઘરમાં ગોંધાઈ રહેવાનું, અને બારણું બંધ કરી જેટલાં કામો કરી શકાય તેટલાં જ કરવાનું લખાયું.

હવે એ બહાર નીકળી શકે છે, તોયે બેહાદુ કામો કરવાની જ એ હિંમત કરી શકે એમ છે અને બેહાદુ કામોમાં ઘણાનું પોષાણ થઇ ન શકે.

મધ્યમ વર્ગના સ્ત્રી તથા પુરુષ બન્નેના પ્રશ્નોની પાછળ આ વસ્તુસ્થિતિ છે, તેથી એમાંથી નીકળાય એ રીતે જ વિચાર થવો જોઇએ: એટલે કે,

૨૦. પુનર્વિવાહ ન કરનાર સ્ત્રી પુનર્વિવાહ કરનાર સ્ત્રી કરતાં વધારે કુલીનતા દેખાડે છે એ ખ્યાલ કાઢી નાંખવો જોઈએ.

અને,

૨૧. ખેતરના, જંગલના અને બીજા પરિશ્રમના ધંધાઓમાં મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રી ધીમે ધીમે ટેવાઈને જોડાઈ શકે એવી રીતે એની કેળવણીનો પ્રબંધ કરવો જોઈએ.

§૧૩. જો આ વિચારો ઠીક હોય તો એમ કહી શકાય કે—

૨૨. વનિતા વિશ્રામ જેવી સંસ્થાની કોઇ બહેન પુનર્લગ્ન કરે તો સંસ્થાને નીચું જોવાનું થાય, અને તેથી કોઈ બહેનની પુનર્લગ્ન કરવાની સ્પષ્ટ ઈચ્છાને દબાવી દેવા મથવું જોઈએ, તથા પોતાની બહેન કે દીકરી પુનર્લગ્ન કરશે તો કુળને હીણપત લાગશે એ ખ્યાલો ભૂલભરેલા સમજવા જોઈએ.

તથા,

૨૩. વનિતા વિશ્રામ જેવી સંસ્થાઓ શહેર બહાર ખેતરો અને જંગલો પાસે હોય એ ઈષ્ટ છે, અથવા એમ કહો કે આ સંસ્થાઓની ખેતરો અને જંગલો પાસે પણ શાખા હોવી જોઇએ.

§ ૧૪. છેલ્લા સૂત્રમાં વિકલ્પ મૂકવાનું કારણ એ છે કે શહેરમાં રહેલી આવી સંસ્થાની ઉપયોગિતા જ નથી એમ કહેવાનો મારો આશય નથી, પણ ગામડાની શાખા વિનાની આવી સંસ્થા લંગડી છે, અને મધ્યમ વર્ગના પ્રશ્નોનો ઉકેલ આણવા અસમર્થ રહેશે.

§ ૧૫. હવે શહેર અને ગામડું બન્નેમાં શાખા સ્થાપીને રહેલી આવી સંસ્થાના કાર્યક્ષેત્ર વિષે મારા વિચારો દર્શાવું છું.

૨૪. આવી સંસ્થાની પ્રવૃત્તિના બે વિભાગ હોયઃ સામાન્ય અને વિશિષ્ટ.

સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓ,

(૧) ગૃહઉદ્યોગ–કાંતણ, પિંજણ, શિવણ, ગૂંથણ ઈત્યાદિ.

(૨) ગૃહકર્મ–રસોઈ, પાણી, કલાઇ, ધુલાઇ વગેરે.

(૩) ગૃહમંડન અને સ્વચ્છતા.

વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ—

(૧) બાળસંગોપન અને કુમાર-કુમારી છાત્રાલય.

(૨) બાળમંદિર અને કુમારમંદિર.

(૩) સ્ત્રીઓ તથા બાળકોનું શુશ્રુષાલય.

(૪) ગોપાલન,

(૫) વણાટ, છીંટ કામ ઈ. ઉદ્યોગો.

(૬) સામાજિક જાહેર જીવનની પ્રવૃત્તિઓ.

૨૫. સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં દરેક બહેન દરેક કાર્યમાં ભાગે પડતો ફાળો નિયમિત આપે. વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ જેને જે માટે તૈયાર કરવામાં આવી હોય તે તેને સંભાળે.

૨૬. સામાન્ય રીતે દરેક સ્ત્રી પર એકાદ બાળકનું સંગોપન કરવાની જવાબદારી હોય, અને તેમને એ માટે ઉત્તેજન હોય.

સામાજિક જાહેર જીવનની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાની હોંશ ધરાવનાર બહેનોને સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં જણાવેલાં ગૃહકાર્યો માટે તેમજ બાળસંગોપન માટે કંટાળો હોય છે. મારી દૃષ્ટિએ આ વૃત્તિ પોષવા લાયક નથી.

સામાન્ય રીતે આવી સ્ત્રીઓ માટેની ખાસ સંસ્થાઓમાં યે બાળકવાળી વિધવાને ભાગ્યે જ સ્થાન મળે છે. મને લાગે છે કે ૨૬ મા સૂત્રમાં દર્શાવેલો વિચાર બરાબર હોય તો—

૨૭. બાળકવાળી વિધવાને-બીજી રીતે તે યોગ્ય હોય તો-જરૂર સંઘરવી જોઈએ. એ વધારે સ્થિરપણે કામને વળગી રહેશે, અને માતૃભાવનું સારૂં કે નરસું ઉદાહરણ પૂરૂં પાડશે. બીજી રીતે પણ નાનાં બાળકોવાળી નિરાધાર વિધવા બાળક વિનાની વિધવા કરતાં વધારે દયાપાત્ર છે. એની ન્યાતમાં પુનર્વિવાહ થઈ શકતો હોય, તોયે એવી વિધવાને એ દ્વાર ઉઘાડું નથી હોતું, કારણ કે બાળકને ઉછેરવાની એને શિર જવાબદારી હોય છે.

§ ૧૧. હવે જે વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ મેં કહી છે તેનાં સમર્થનમાં કારણો દર્શાવું છું.

બાળસંગોપન—મને લાગે છે કે સ્ત્રીમાં રહેલા સ્વાભાવિક માતૃભાવને લીધે, બાળસંગોપન એ સ્ત્રીનું ખાસ કાર્ય છે. જન્મથી જ એને એ કાર્યની હોંશ હોય છે. એ કાર્ય એની અનેક કોમળ વૃત્તિઓને ખીલવે છે, એની પાસે સ્વાર્થત્યાગ કરાવે છે, અને એને સંતોષ આપે છે. કોઈ એમ કહેશે કે એ ખરું, પણ એ પોતાનું બાળક હોય તો જ. બીજાના બાળક માટે એવો ભાવ નથી ઉઠી શકતો. મને લાગે છે કે આ બરાબર નથી. જો સંસ્થાનો નિયમ હોય કે દરેક સ્ત્રીએ એકાદ બાળકનું સંગોપન તો કરવું જ જોઈએ, તો પોતાને સોંપાયેલા બાળક પ્રત્યે એને મમતા બંધાશે. કદીક આ ખોટુંયે પડે, પણ મારી માન્યતા છે કે સામાન્ય રીતે બાળસંગોપનની જવાબદારીને લીધે એ સ્ત્રીને પોતાના જીવનની ઉપયોગિતા લાગશે, અને સ્થિરતાથી કામ કરવાની ટેવ પડશે. આવાં બાળકો મળી રહેશે એમાં શંકા નથી. આમ નાનાં બાળકોથી માંડીને કુમાર-કુમારીના છાત્રાલયો સ્ત્રીઓને હાથે ચલાવી શકાય.

§ ૧૭. **પ્રાથમિક શિક્ષણ**—ત્યાર પછી હિંદુસ્તાનની પ્રાથમિક કેળવણીનો વિચાર કરતાં મને લાગ્યું છે કે આપણા ગરીબ દેશમાં એ પ્રશ્નનો ઉકેલ એકજ રીતે સપાટાબંધ અને ઓછે ખર્ચે આવી શકે. તે માતાને પ્રાથમિક કેળવણી આપી શકે, એવી શક્તિ આપીને. છોકરા તથા છોકરીની કુમાર મંદિર સુધીની કેળવણી માટે સંસ્થાની સ્ત્રીઓને તૈયાર કરવી હોય, તો યે સંસ્થાને હસ્તક બાળમંદિર કે કુમાર મંદિર ચાલવું જોઈએ.

§ ૧૮. **શુશ્રુષાલય**—બાળસંગોપનની જાતનું જ શુશ્રુષાનું કાર્ય છે, અને તે માટે યે સ્ત્રીની યોગ્યતા વધારે છે. પણ, એ સાથે જ હું એમ માનું છું કે સ્ત્રીઓએ નર્સના ધંધામાં પડવું એકંદરે અયોગ્ય થાય છે, અને શુશ્રુષા કરવા માટે સ્ત્રીઓ જ હોવી જોઈએ એમ જરૂરનું નથી. આથી પુરુષોની ઇસ્પિતાલોમાં શુશ્રુષા કરનાર પુરુષ વર્ગ હોય એ વધારે ઇષ્ટ છે. એથી આવી સંસ્થા સાથે સ્ત્રીઓ અને બાળકોનું શુશ્રુષાલય હોય તો તે ઉપયોગી વિભાગ થવા ઉપરાંત સ્ત્રીને યોગ્ય તાલીમ મળી રહે. સંસ્થાની સ્ત્રીને નર્સના ધંધા માટે તૈયાર કરવી એ હું ઇષ્ટ નથી સમજતો. પણ આવી તૈયાર થયેલી સ્ત્રી બહાર જઇ એ ધંધો કરે તો ભલે કરતી.

§ ૧૯. **ગોપાલન**—એ બાળ સંગોપન જેવું જ કામ છે. માણસનું વાત્સલ્ય બાળકથી બીજે દરજ્જે પોતાનાં ઢોર પ્રત્યે હોય છે. એ ધંધો

આમવર્ગમાં સ્ત્રીઓની મહેનતથી જ થાય છે, અને એને માટે આજે પૂરતો અવકાશ છે.

§ ૨૦. વણાટ, છીંટકામ વગેરે ઉદ્યોગો માટે યે આજે અવકાશ છે. એ ધંધાઓ સ્ત્રીઓ સારી પેઠે કરી શકે છે, અને તેમાંથી પોતાનો નિર્વાહ પણ કાઢી શકે છે. એ ધંધા સખ્ત પરિશ્રમના નથી, તેમ સાવ બેઠાડુ યે નથી.

§ ૨૧. આવી સંસ્થાઓમાંથી જાહેર જીવનમાં ભાગ લેનારી અને જનસેવા માટે પોતાનું જીવન અર્પણ કરનારી બહેનો નીકળે એમ સૌ કોઇ આશા રાખે જ. સમાજનાં અઘરાં અને વિશેષ બલિદાન માગનારાં કાર્યોમાં આ બહેનોની આગેવાની હોવી જોઇએ. અને તે માટે સંસ્થામાં પૂરતી અનુકૂળતા અને તાલીમની વ્યવસ્થા હોવી જોઇએ.

§ ૨૨. આટલું વનિતા વિશ્રામ જેવી ખાસ પ્રકારની સ્ત્રીઓની સંસ્થાઓ વિષે. આ સંસ્થાઓ ભલે નિરાશ્રિત થયેલી સ્ત્રીઓ માટે યોજાઈ હોય, પણ એ કેવળ રોટલાનો અને રહેવાનો આશ્રય આપનારી સંસ્થા ન થવી જોઇએ. એમાં રહેતી બહેનોને પોતાના જીવનની ઉપયોગિતા જણાય, સમાજને એમની ઉપયોગિતા જણાય, અને પ્રસંગ પડયે સંસ્થાથી સ્વતંત્ર થઇને જીવન ગાળી શકે એટલી એમનામાં શક્તિ આવવી જોઇએ. એવી શક્તિ આવી છે કે નહિ તેની એક કસોટી એ ગણાય કે જો કોઈ બહેનને સંસ્થામાં તીવ્ર અસંતોષ લાગતો હોય, અથવા કોઇ બાબતમાં સિદ્ધાન્તનો મતભેદ લાગતો હોય છતાં તેને છોડી જવાની હિંમત ન કરી શકે તો એનામાં એવી શક્તિ આવી નથી એમ કહેવાને હરકત નથી.

આવી શક્તિ ઉત્પન્ન કરવી એ પ્રત્યે સંચાલકોનું ધ્યાન રહેવું જોઇએ. એ શક્તિ કેવળ નિર્વાહોપયોગી કોઈ ધંધા જાણવાથી કે સામાન્ય કેળવણી લેવાથી આવે છે એ માન્યતા એક બાજૂનો વહેમ છે, અને એ બે વસ્તુઓ કશા મહત્વની જ નથી એ માન્યતામાં યે થોડી ભૂલ છે. હકીકતે, જાતે, મનુષ્યને સ્વાવલંબી બનાવવામાં ચારિત્રની દ્રઢતાનો ફાળો સૌથી મોટો છે, છતાં નિર્વાહોપયોગી ધંધાનું જ્ઞાન તથા સામાન્ય કેળવણી એમાં ઠીક પૂર્તિરૂપે થાય છે. ચારિત્રની દ્રઢતાને અભાવે ધંધાનું શિક્ષણ તથા સામાન્ય કેળવણી પણ આત્મવિશ્વાસ લાવવા શક્તિમાન થાય જ એમ ખાત્રી નથી.

આમાં ચારિત્રનો અર્થ શુદ્ધ, અકલંકિત જીવન અથવા શીલ એટલો જ કરવાનો નથી. માણસને આત્મવિશ્વાસ ઉપજવાને ચારિત્રનાં અનેક અંગો કારણભૂત થાય છે. એ વિશ્વાસને લીધે એને પોતાનું શું થશે, એ વિષે બહુ ડર લાગતો નથી. પોતે પોતાનું ફોડી લઇ શકશે, અથવા ઈશ્વર એને સંભાળશે જ એવી એને ખાત્રી લાગે છે. એ અંગોમાં શુદ્ધશીલ, ઈશ્વરશ્રદ્ધા, ઉત્સાહ (વીર્ય), ખંત, મહેનતુ સ્વભાવ, સાહસી સ્વભાવ, સંતોષી સ્વભાવ, સહનશીલતા, હળીમળીને ચાલવાની આવડત, પરગજુપણું, નીડરતા વગેરે છે. એમાંથી એકાદ અંગની પણ અતિશયતા હોય તો તેને પેટની ચિંતા ઓછી લાગે છે. જો કે અતિશય ન હોય, પણ બે ત્રણ અંગોનો ઠીક ઠીક વિકાસ હોય તોયે તેને રખડી પડવાનો વખત આવતો નથી. એની સાથે જો કોઇક ધંધાનું શિક્ષણ અને કોઇક વિષયમાં પ્રવિણતા હોય તો એને લગભગ પૂરો આત્મવિશ્વાસ રહે છે. પણ કેવળ ધંધાની કે વિદ્યાની કેળવણીથી આત્મવિશ્વાસ આવતો નથી. એટલે પોતાના સ્વભાવમાં આવા એકાદ ગુણનું પરિશીલન અતિશય મહત્ત્વનું છે.

૨૮. માણસ માત્રમાં ચારિત્રનાં આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરનારાં અંગોમાંથી એકાદ બે ગુણોનું બીજ તો હોય જ. એ બીજને શોધીને પોષવું એ કેળવણીનું કર્તવ્ય છે.

§ ૨૩. સંસ્થાઓ ચલાવવામાં, અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓની સંસ્થાઓ ચલાવવામાં, મોટામાં મોટી મુશ્કેલી અંદર અંદરના કલહોને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. સ્ત્રીજાતિ વિષે અનાદરને લીધે નહિ, પણ એક ખેદજનક હકીકત રૂપે જ કહું છું કે હિંદુસ્તાનમાં સ્ત્રીઓમાં સ્વજાતિ શત્રુત્વ વિશેષ છે. હું બીજા દેશો વિષે જાણતો નથી. માટે વ્યાપક ભાષા વાપરતો નથી. આનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે સ્ત્રીઓના જીવન પોતપોતામાં મેળ બેસે એવી રીતે ઘડવામાં આવ્યાં નથી. પુરુષને જ આશ્રયદાતા માની એની સાથે જ દાસત્વયુક્ત હોય તોયે—મેળ રાખવાને, અને એની પર જ વધારે વિશ્વાસ મૂકવાને એ ટેવાયલી છે.

આનું એક પરિણામ એવું પણ આવે છે કે કામ કરવાનો ઉમંગ ધરાવનાર સ્ત્રીઓ પુરુષોનો સહકાર જેટલો શોધે છે, અને તેમની પાસેથી જેટલો ઉત્સાહ મેળવતી જણાય છે, તેટલો સહકાર કે ઉત્સાહ પોતાની સાથી બહેનો પાસેથી નથી મેળવતી.

સૈકાઓની પરતંત્ર દશાનું આ પરિણામ છે, અને ધીમે ધીમે સ્ત્રી સ્વભાવમાંથી ચાલી જશે એમ માનું છું; પણ જો બહેનોનું એ પ્રત્યે લક્ષ જાય તો તેઓ એ સ્થિતિમાંથી વધારે વેગથી નીકળી જઈ શકે.

આને માટે સ્ત્રી કાર્ય કરનારાઓને કેટલાક સ્થૂળ નિયમો સૂચવું છું. એથી હંમેશાં સફળતા મળશે જ એમ માનવાનું નથી, પણ ઈર્ષ્યા કે કલહનાં કેટલાંક કારણો ઓછાં થવા સંભવ છે.

(૧) જો તમે એક સ્ત્રી કાર્યકર્તા હો, અને તમારા કાર્યને અંગે કોઈ પુરુષ કાર્યકર્તા સાથે સહકાર, સલાહ, મસલત વગેરે કરવાં પડે, તો તમને, જાણે, એ પુરુષની જ માત્ર ઓળખાણ હોય એમ ન વર્તો. પણ બને તેટલો પ્રયત્ન કરી, એની પત્ની સાથે પણ ભળો અને એની દ્વારા પુરુષની મદદ લેવા પ્રયત્ન કરો. જો એ સ્ત્રી કેવળ અસંસ્કારી અને વહેમી હશે, તો તેને સંસ્કારી કરવી અને તેનો વિશ્વાસ મેળવવો એ તમારૂં એક કાર્ય છે; જો એ તેવી ન હોય, તો એનો તમને કાંઈકે સહકાર મળશે અને વિરોધ તો નહિ જ આવે. એની અવગણના કરી તમે પુરુષ સાથે મળશો, તો તમે સ્વજાતિ શત્રુત્વને પોષશો.

(૨) પુરુષ કાર્યકર્તાઓમાં યશની, મોટાઈની કે એવી બીજી અભિલાષાઓ નથી હોતી, અને સ્ત્રીઓમાં જ હોય છે એમ માની તમારી સાથે કે તમારા જેવું કામ કરનારી બીજી સ્ત્રીઓ વિષે મનમાં અનાદર ન પોષો. માણસ માત્રમાં કાંઈક ગુણ–કાંઈક દોષ રહેલા જ હોય છે. કોઈ પુરુષ કે સ્ત્રીને હાથે કાંઈક ઉપયોગી કામ થતું હોય, અને તેથી એની કીર્તિની ઈચ્છાયે સિદ્ધ થતી હોય તો તેમાં તમારૂં શું બગડે? એકના વખાણ એટલે બીજીની નિંદા અથવા બે-કદર એમ માની નકામા બળવાથી લાભ થતો નથી. દુનિયામાં યશનો જથ્થો એટલો બધો છે કે એકને યશ મળવાથી બીજાને તેના વિના રહેવું પડશે એમ ધાસ્તી રાખવાની જરૂર નથી. જેમ કોઈ સ્ત્રી પોતાની દીકરી કે નાની બહેન આગળ આવે, હોંશિયાર થાય, કીર્તિ મેળવે તો બળતી નથી પણ રાજી થાય છે, તેમ બીજી બહેનની એવી સ્થિતિ જોઈ પ્રફુલ્લિત થાઓ. એની હોંશિયારી ખોટી જ છે, એને મળતો યશ અઘટિત જ છે એમ અભિપ્રાય ન રાખો. કોઈક વાર એવુંયે બને; પણ એમ એ સાવ ખોટું નાણું હશે તો લાંબો વખત નભવાનું નથી, એમ માની ઈર્ષા ન રાખો, અને એનો વકર ઓછો થઈ જાય ત્યારે રાજી ન થાઓ.

(૩) એક સંસ્થામાં કામ કરતી કે રહેતી સ્ત્રીઓ વચ્ચે સગી બહેનો જેવો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ સંબંધ પોષવા પ્રયત્ન કરો. એવા ભ્રાતૃ-ભાવ કે ભગિની-ભાવ વિના કોઇ સંસ્થા ઊંચે આવતી નથી.

§ ૨૪. હવે સ્ત્રીઓની શાળાઓ દ્વારા થતી કેળવણીને લગતી કેટલીક બાબતો ચર્ચીએ.

સૌ. શારદા બેને સાચું જ કહ્યું છે કે "આજની બેજવાબદાર કેળવણી સ્ત્રીઓ માટે જરાયે યોગ્ય નથી, તેથી તે માટે કાંઇ નવો માર્ગ શોધવાની જરૂર છે." સાચું પૂછતાં પુરૂષ માટે યે એ તેટલી જ અયોગ્ય છે, પણ તે વિષય આજે અપ્રસ્તુત છે.

સુતારનો અજાણ્યુ છોકરો પોતાને જીવનમાં શું કરવાનું છે એ બાળપણથી જ જાણે છે, અને એ જાણતો હોવાથી ઉદ્દેશપૂર્વક લાકડાના કટકાઓમાં રમે છે, અને બાપનાં ઓજારો વીંખે છે. પણ એનો ભણેલો છોકરો જેમ જેમ વધારે ભણતો જાય છે, તેમ તેમ પોતાને જીવનમાં શું કરવાનું છે તે વિષે સૂજ વિનાનો થતો જાય છે. એને જે જે વિષયો શીખવવામાં આવે છે તેના પ્રયોજન વિષે એ વધારે ને વધારે અજાણ્યુ બનતો જાય છે. ઘણાં થોડાં છોકરા કે છોકરીઓ (પરીક્ષા સિવાય) કયા પ્રયોજનથી પોતે અમુક વિષયો શીખે છે, અને જાણીને તેઓ શું કરવાનાં છે તે જાણતાં હોય છે. આનું નામ બેજવાબદાર કેળવણી.

પણ, આ બેજવાબદારીનું કારણ શાળાઓ જ છે. સામાન્ય શિક્ષણની શાળાઓ—આર્ટ્સ કોલેજ સુધીની બેજવાબદારી જ પોષી શકે, અને લગભગ ૨૦–૨૧ વર્ષ સુધી એવી શાળામાં જ રહેવાનું થાય તો જીવનનો મોટો ભાગ જવાબદારી રાખવાની ટેવ જ નિર્માણ કરે. એવી શાળાઓ આમ પ્રજાને અને ગરીબ મધ્યમ વર્ગને અત્યંત વિઘાતક છે.

ગાંધીજીને આશ્રમની તથા વિદ્યાપીઠની રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં વસ્ત્રને લગતા ધંધા સિવાય બીજા કોઈ ધંધા શીખવવાની વ્યવસ્થા કરવા પ્રત્યે દુર્લક્ષ બતાવવાનો ઠપકો આપવામાં આવતો. શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ કહેતા કે વિદ્યાર્થીને વણકર કરવો કે ચિત્રકાર એ તમે ન ઠરાવો. એની આગળ બધાં સાધનો મૂકી દો, અને એને પસંદ કરી લેવા દો. ગાંધીજી કહેતા કે બધા ધંધાઓનું શિક્ષણ આપવાનું મને પોસાય એમ નથી. મારે ત્યાં હાલ તો પચાસ છોકરા આવે છે, પણ મારી નજર તો કરોડો ઉપર છે. તેમાંથી એક વીજળીનો ઇજનેર થવા માગે, બીજો યંત્રનો, ત્રીજો બાંધકામનો, ચોથો રસાયનનો, પાંચમો વૈદ થવા માગે, છઠ્ઠો ગાયક,

સાતમો ચિત્રકાર, આઠમો નટ એમ જુદી જુદી પસંદગી કરે, તો એ બધાને પહોંચી વળવાનાં સાધનો ભેગાં કરતાં હું થાકી જાઉં. આથી મેં જે ધંધો વધારેમાં વધારે છોકરાઓને શીખવી શકાય એમ છે, તેની પસંદગી કરી લીધી છે, અને હું છોકરાઓના માબાપને તેમજ છોકરાઓને કહું છું કે વસ્ત્રને લગતી કોઇ પણ વિદ્યામાં જેને પ્રવીણતા મેળવીને તે સાથે બીજું સામાન્ય શિક્ષણ લેવું હોય તેટલા જ મારે ત્યાં આવે.

ગાંધીજીનો આ બાબતમાં એટલો કડક અભિપ્રાય છે કે આશ્રમના કેટલાક છોકરાઓ સ્વપ્રયત્નથી વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો જોઈ વીજળીનાં સાધનો ભેગાં કરી ટેલીફોન વગેરે ઉભા કરતા હતા, તેમને ગાંધીજીએ એમ કરતાં અટકાવ્યા. મને તે દિવસે એ ગમ્યું નહોતું. મેં કહ્યું કે આપણે તો આ વિષયો શીખવતા નથી, પણ છોકરાઓ પોતાની મેળે શીખે છે, તેને કેમ અટકાવીએ? ગાંધીજી કહે તમે સમજતા નથી; એમાંથી તો આશ્રમનો ઉચ્છેદ થઇ જશે. આશ્રમમાં રહીને હું આ છોકરાઓને વીજળીનાં સાધનો એકઠાં કરવા દઉં, તો બીજાઓને બીજી જાતનાં કાં ન કરવા દઉં? મને એમની પ્રવૃત્તિનો દ્વેષ નથી, પણ એ આશ્રમમાં ન શોભે. આશ્રમમાં તો હું એમની યંત્રશાસ્ત્રની બુદ્ધિનો વસ્ત્રવિદ્યાને અંગે ઉપયોગ થાય એમ ઇચ્છું. પણ એમની પસંદગી જુદી જ દિશામાં ઢળતી હોય તો ભલે એ બહાર જઈ બીજે પોતાની શક્તિનો વિશ્વાસ કરે. ત્યાં જશે તો યે તેમને હું આશીર્વાદ જ આપવાનો છું, અને કાંઇક કરી બતાવશે ત્યારે શાબાશી પણ આપીશ. પણ આશ્રમ તો માત્ર વસ્ત્રના પુનરૂદ્ધાર માટે જ છે, અને એની સાથે સંબંધ ન રાખનાર પ્રવૃત્તિને અહીં સ્થાન ન હોય.

૨૯. મારે ગળે આ વાત ઉતરી છે. હું માનું છું કે ધંધાના શિક્ષણનો આરંભ બાળપણથી જ થવો જોઈએ, અને દરેક કુમાર કે કુમારી મંદિરે એકાદ બે ધંધા જ શીખવવાની જવાબદારી લઈ, એ શીખવા ઇચ્છનારને જ ભણવા માટે નોતરવા જોઇએ. જેથી બાળપણથી જ બાળક સમજે કે આપણે આ ધંધો કરવાનો છે. એ ધંધાની સાથે બીજી કેળવણી પણ હોય, અને એવા બીજા વિષયોમાં એ ધંધાને પોષક તત્ત્વો સારી પેઠે હોય.

આ રીતે મધ્યમ વર્ગની છોકરીઓની શાળાઓ પણ એ વર્ગની ૮૦ કે ૯૦ ટકા છોકરીઓને કેવું જીવન ગાળવું પડવાનું છે, તેને દૃષ્ટિ

આગળ રાખીને કેળવણીના એકેએક વિષયને વિચાર કરે, તથા તેને ઉપયોગી વ્યવહારૂ શિક્ષણને આક્ષેપ રહે નહિ.

§ ૨૫. આ રીતે વિચાર કરીએ તો એમ કહી શકાય કે ૮૦-૯૦ ટકા છોકરીઓ મોટી થઇને પરણશે, બાળ-બચ્ચાંવાળી થશે, રાંધવું, કાંતવું, પીંજવું, શિવવું, ઘરના હિસાબ રાખવા, નાનાં છોકરાંને થોડું ઘણું ભણાવવું, અને સારી ટેવો પાડવી, એમને ધર્મ અને ભક્તિના સંસ્કારો આપવા, ઘર સાફસૂફ, વ્યવસ્થિત અને સુઘડ રાખવું, માવજત કરવી, સુવાવડ વેઠવી અને કરવી, ઇત્યાદિ તો કરશે જ. આ ઉપરાંત આપણે એવી અપેક્ષા રાખીશું તે એ સમાજોપયોગી કાંઇક એવું કામ પણ શીખે કે જે એની સ્થિતિ ઠીક હોય અને મફત દે તો યે સમાજને ખપે એવું હોય, અને થોડું મહેનતાણું લઇને દે તો યે ખપે એમ હોય, જે પોતાના ઘરમાંયે ઉપયોગી થાય, અને કદાચ ધણીના ધંધામાં યે ઉપયોગી થાય. આવા વિષયોમાં શુદ્ધ ભાષાજ્ઞાન, સુંદર હસ્તાક્ષર, માવજત અને પ્રાથમિક તથા ઘરગતુ ઉપચારો, ઘરગતુ વ્યાયામ, તથા પ્રાથમિક કેળવણી આપી શકે એવી લાયકાત—એટલા સામાન્યપણે ઉપયોગી વિષયો કહી શકાય. આમાં કેટલુંક પ્રાથમિક, ગરીબને પોષાય એવું, અને વગર ખર્ચે કુટુંબને આનંદ આપી શકે, એવું કલા જ્ઞાન અને દૃષ્ટિને વિશાળ કરે તથા અવલોકન શક્તિને કેળવે એવી રીતે ભૂગોળ ઇતિહાસ, અને વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ ઉમેરીએ તો મધ્યમ વર્ગની માધ્યમિક કેળવણી પૂરી થઇ એમ કહેવાને હરકત ન હોય, અને એટલેથી મધ્યમ વર્ગની ઘણીખરી બાળાઓની કેળવણી પણ પૂરી થયેલી ગણાય.

જો આ દૃષ્ટિએ અને આ રીતે બરાબર શિક્ષણ અપાય તો બાળા શાળામાં જે શીખી આવે તેનો એને ઘરમાં ઉપયોગ છે એમ પગલે પગલે માલૂમ પડે, અને ઘરમાં મા-બાપને પણ શાળાની બાળા ઉપર શી અસર થાય છે તેની જાણ આવી રહે. હાલતો ભણતી છોકરી ઘરમાં કુબોજારૂપ બને છે, અને જો ઘરમાં મા-બાપનું હૃદય ન હોય તો એ બોજો ઉઠાવવા બીજા વાલી ભાગ્યે જ તૈયાર હોય છે.

§૨૬. પછી ઉચ્ચ કેળવણી લેવા ઇચ્છનાર બાળાઓ માટે ઉપર વનિતા વિશ્રામ જેવી સંસ્થાઓ માટે જે સ્વરૂપ રજુ કર્યું છે, તેજ હોવું જોઇએ એમ હું માનું છું. જેમને દાક્તર, વકીલ, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન વગેરે વિષયોમાં જ પારંગત થવું હોય તેઓ છોકરાઓ માટેનાં મહાવિદ્યાલયોમાં ભણે તેમાં હું કશો દોષ જોતો નથી. એવી કેળવણી લેનાર સ્ત્રી વર્ગના

થોડાક ટકા હોય તો તેથી સમાજને નુકશાન થવાનું નથી: પણ ગતાનુગતિવ ન્યાયે, અથવા એવી કેળવણી વધારે કિંમતી અથવા આદરપાત્ર છે એમ ધારી બાળાઓ કે બાળાના વાલીઓ એને માટે વધારે મોહ રાખે તો તેમાં કેળવણી વિષેના વિચારના મૂળ પાયામાં જ દોષ છે એમ મને લાગે છે. આજની દેશની પરાધીન સ્થિતિમાં પ્રજાકીય તંત્રાએ આવી થોડીક વ્યક્તિઓને ઉપયોગી થાય એવી સંસ્થાઓ સ્થાપવા શક્તિ અને પૈસો ખર્ચવો યોગ્ય નથી. જો પ્રજાકીય રાજ્ય હોય તો એવી સંસ્થાઓની સ્થાપના ખાનગી સાહસથી થાય અને રાજતંત્ર એને થોડીઘણી મદદ કરે એટલું જ; અને ઉપર કહી તેવી ૮૦ ટકા સ્ત્રીઓને ઉપયોગી થાય એવી સંસ્થાઓ રાજ્યને ખર્ચે ચાલે.

§ ૨૭. પણ, હવે ધીમે ધીમે શાળા કરતાંયે છાત્રાલયએ કેળવણીકારોની ચિંતાનો અધિક વિષય બનતું જાય છે. આ સુચિહ્ન છે. થોડાક વિષયોની પરીક્ષા માટે વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરવા એ કેળવણીનું ઓછું મહત્ત્વનું અંગ છે, વધારે મહત્ત્વનું અંગ તો વિદ્યાર્થીનાં ચારિત્રનું ઘડતર છે એની શિક્ષકોને વધારે ને વધારે પ્રતીતિ થતી જાય છે; આથી, રાત–દિવસ વિદ્યાર્થીને પોતાની નજર તળે અને સહવાસમાં રાખવાં એ ઇચ્છા વધતી જાય છે.

વળી, છાત્રાલય વિષેની કલ્પના પણ ફરતી જાય છે. છાત્રાલય એટલે વિદ્યાર્થીઓની રહેવા–ખાવાની 'સરાઇ'–હોટેલ–નહિ, પણ વધારે મહત્ત્વની શાળા અને વ્યવસ્થિત ઘર.

§ ૨૮. આ બાબતમાં મારા અભિપ્રાયો નીચે મુજબ છે :

૩૦. સુસંસ્કારી માતાપિતાના ઘર કરતાં સારામાં સારૂં છાત્રાલય પણ ચડિયાતું નથી; સામાન્ય સંસ્કારી માતા–પિતાનું ઘર અને સારૂં છાત્રાલય એ બે વચ્ચે પણ માતા–પિતાનું ઘર વધારે પસંદ કરવા લાયક ગણાય છે, પણ સારા છાત્રાલયની નિંદા ન કરાય, પણ જયાં માતા–પિતા સુસંસ્કારો પાડવાની શક્તિ, હિંમત કે હોંશ ધરાવતાં ન હોય ત્યાં સારૂં છાત્રાલય ઘર કરતાં વધારે સારૂં નિવાસસ્થાન છે.

૩૧. આવાં છાત્રાલયોની આવશ્યકતા ઘણી છે. પણ એ સાથે જ એ મધ્યમ વર્ગના ગરીબ વર્ગને પોષાય એટલું સસ્તું થવાની જરૂર છે.

§ ૨૯. છાત્રાલયમાં ઘર કરતાં વધારે સગવડો ભોગવવાની, કુટું-બીઓ ઉપરથી હેત ઉતરી જવાની, ખર્ચાળ જીવન ગાળવાની, અને માત-પિતાને ખર્ચ ઉઠાવતાં કેટલી વીશીએ સો થાય છે તેને ચિંતા ન કરવાની ટેવ વધે છે. જો છાત્રાલયનો થોડો ખર્ચ સંસ્થા ઉઠાવે છે, તો તેથી દાનનું અન્ન ખાવા સામે મધ્યમ વર્ગમાં જે શરમ હતી તે રહેતી નથી, તેમજ વગર માગ્યે જે સગવડો મળે છે, તેવી સગવડોમાં મળેલી કેળવણી પૂરી ફળી ઉઠતી નથી. વગર માગ્યે મળેલા દાન માટે કૃતજ્ઞતા નથી ઉદ્‌ભવતી, પણ અમારૂં નશીબ અમને આપે છે એવી વૃત્તિ રહે છે. આથી, કેળવણી લેવાની ધગશ પણ ઓછી રહે છે. આથી—

૩૨. છાત્રાલયો બને તેટલાં ગરીબાઈનાં ધોરણે ચાલવાં જોઈએ; તેમાં ગરીબ કુટુંબમાં બાળપણમાં છોકરાંઓને જેવું મહેનતુ જીવન ગાળવું પડે છે તેવું જીવન બધા વિદ્યાર્થીઓને ફરજીયાત પડવું જોઈએ. છાત્રાલયનો એટલો યે ખર્ચ જે ઉપાડી ન શકે તેમને કાંઈક અધિક શ્રમ કરાવીને મહેનતાણું આપવાની પદ્ધતિ ભલે હોય. એ મહેનતાણું આપવામાં થોડીક ઉદારતા રાખી શકાય, પણ બનતાં સુધી છાત્રાલયનો નિત્ય ખર્ચ ફાળાઓમાંથી ન ચાલવો જોઈએ.

૩૩. જે વિદ્યાર્થીને માતા-પિતા પોષતાં હોય, તેને ખાનગી પૈસા કમાવા માટે છાત્રાલયમાં કામ ન મળવું જોઇએ.

આ બન્ને ઘૂંટડા ગળવા સંસ્થાઓના સંચાલકોને કઠણ લાગે એવા છે એ હું જાણું છું. પણ સંસ્થાઓ વિષેના અનુભવ પરથી મને જણાય છે કે કયારેક પણ છાત્રાલયોને આવા નિર્ણય પર આવ્યા વિના ચાલવાનું નથી. એવા નિયમ વિના કેળવણી ખર્ચના પ્રમાણમાં ઓછી ફળદાયી થશે. વિદ્યાર્થીને લાગવું જોઇએ કે કેળવણી એ સહેજે મળી શકતી વસ્તુ નથી. એને માટે કિંમત આપવી જ જોઇએ. એ કિંમત પરિશ્રમ રૂપે જ આપવી જોઇએ.

§ ૩૦. ઉપલા વિચારોને પરિણામે જ એમ કહી શકાય કે—

૩૪. છાત્રાલયોમાં નોકરો ન હોવા જોઈએ.

§ ૩૧. મને બહુ મોટાં રસોડાં પર વિશ્વાસ નથી. બહુ મોટાં રસોડાંમાં સ્વચ્છતા ઓછી રહે છે, બેદરકારી અને બગાડ વધારે થાય છે, કામનો બોજો વધારે પડતો થાય છે, અને, તેથી, અસંતોષ પણ વધારે

જાય છે. ૧૦-૧૨ માણુસ સુધીમાં રસોડાં એ સામાન્ય રીતે યોગ્ય મર્યાદા છે. આનો અર્થ એ નથી કે કોઈક પ્રસંગે બધાં રસોડાં એક ન થઈ જાય. ૧૦-૧૨ માણુસનું રસોડું હોય તો ઘાસલેટના ડબ્બામાં થોડું પાણી મૂકી એક ઉપર એક મૂકી શકાય એવી બે કે ત્રણ તપેલી તેમાં ગોઠવી સહેલાઈથી દાળ-ભાત-શાક રાંધી શકાય; અને તે થતું હોય તે દરમ્યાન બીજી બાજુએ રોટલી, રોટલા વગેરે થઈ શકે. અથવા, એવો કૂકર ચઢાવી વિદ્યાર્થીનીઓ બીજાં કામ પણ કરી શકે, અને કલાકેક પછી કૂકરને તપાસી શકે.

પણ આ એક અભિપ્રાય માત્ર છે. એને સિદ્ધાન્તના જેવું મહત્ત્વ આપવાની જરૂર નથી.

§ ૩૨. આ રીતે કેળવણી એટલે જીવનનું ઘડતર એવું તાત્ત્વિક વ્યાખ્યાથી શરૂઆત કરી કૂકર પર રાંધવાની પદ્ધતિ સુધી આવી લાગ્યો. વધારે વિગતોમાં નીચે ન ઉતરવાથી શોભા રહેશે એમ ધારી આ નિબંધ પૂરો કરૂં છું.

આશા રાખું છું કે સ્ત્રી કેળવણીમાં જીવન વીતાડતાં ભાઈ-બહેનોને વિચાર કરવામાં એ કાંઈક મદદગાર થશે, અને તેમની ચર્ચા મને પણ લાભદાયી થશે.

સ્ત્રી જાતિ પોતાનું બળ અને પોતાના કાર્યક્ષેત્રની દિશા બરોબર સમજે, પુરુષનું તથા એની પ્રવૃત્તિઓનું અનુકરણ કરવાનો જ આદર્શ ન રાખે, પોતાને પુરુષની ઓશિયાળી ન માને, પુરુષને ખોટી રીતે રીઝવવા યે ન મથે-અને છતાં, સ્ત્રી-પુરુષ ઉભયથી બનેલો સંસાર પરસ્પર મેળવાળો રચાય-એ સ્થિતિની ઇચ્છા કરતો વિરામ લઉં છું.

સ્ત્રી કેળવણી-સારાંશ

સૂત્રો.

૧. માણુસ જાત રાજપદ્ધતિ, શિક્ષણ પદ્ધતિ, શાસન પદ્ધતિ, ધાર્મિક વર્તનના નિયમો, નૈતિક વર્તનના નિયમો વગેરે દ્વારા એકજ વસ્તુ સિદ્ધ કરવા મથે છે: તે એ કે પોતાની જીવનની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓમાં આંતરિક મેળ બેસાડવો, તેમજ પોતાનાં અને બીજાં પ્રાણીઓનાં જીવન વચ્ચે મેળ બેસાડવો.

૨. કેળવણી એટલે કેળવણી લેનારાઓનાં જીવનને એવી રીતે ઘડવાનો પ્રયત્ન કે જેથી તેના યોજનારાઓને એમ અનુભવ થાય કે તેમનાં

અને કેળવણી લેનારાનાં જીવન વચ્ચે તેમજ સમાજનાં જુદાં જુદાં અંગો વચ્ચે મેળ છે.

૩. પોતાના જીવનમાં ફેરફાર કર્યા વિના બીજાનાં જીવનને પોતાને અનુકૂળ થાય એવી રીતે ઘડવાના પ્રયત્નમાં, સાધારણ રીતે, ભય, લાલચ, ખુશામત, વહેમનું પોષણ, સત્યની છુપામણી, અથવા અસત્ય કથન વગેરે ઉપાયો શિક્ષણ પદ્ધતિનાં અંગો બને છે, અને મનુષ્યની, ધર્મની, ભક્તિની, પ્રેમની, કૃતજ્ઞતાની વગેરે સર્વે કોમળ ભાવનાઓનો અયોગ્ય લાભ પણ લેવામાં આવે છે.

૪. શક્ય તેટલા નિઃસ્વાર્થ અને વિશાળ દૃષ્ટિબિન્દુથી, પ્રમાણિકપણે, જીવનનો વિચાર કરી સમાજનાં સર્વે અંગો વચ્ચે સર્વેનું સમાન હિત કરનારો મેળ બેસે એ રીતે કેળવણી યોજાવી જોઇએ.

૫. ભલે આપણી આગળ મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓની કેળવણીનો પ્રશ્ન મુખ્ય હોય, છતાં એ કેળવણી આમ વર્ગની સ્ત્રીઓનાં જીવન સાથે મેળ રાખે એવી હોવી જોઇએ. આમ વર્ગ અને ખાસ વર્ગ વચ્ચે વિરોધ ન હોવો જોઇએ, અને તેથી ખાસ વર્ગનું જીવન ઘડવામાં ઘટતો ફેરફાર કરવાની તૈયારી હોવી જોઇએ.

૬. કેળવણીની યોજનામાં પુરુષ કે સ્ત્રી બેમાંથી એકને જ પ્રધાનપદ આપનારાં દૃષ્ટિબિન્દુથી જીવનનો વિચાર ન થવો જોઇએ, પણ બન્નેના જીવનને સરખું મહત્ત્વ આપી બન્ને વચ્ચે મેળ બેસાડવાનો પ્રયત્ન થવો જોઇએ. આથી, પુરુષની કેળવણીની પદ્ધતિમાં સ્ત્રીના હિતનો વિચાર અને સ્ત્રીની કેળવણીની પદ્ધતિમાં પુરુષના હિતનો વિચાર થવો જોઇએ.

૭. પુરુષની તેમજ સ્ત્રીની કેળવણીની યોજના પુરુષ તથા સ્ત્રી બન્નેએ મળી ઘડવી જોઇએ, તથા તેમાં આમ વર્ગનાં હિતોને સમજનારાનો યે હાથ હોવો જોઇએ. પણ આવા યોજકો માત્ર પોતાના વર્ગના પ્રતિનિધિ તરીકે જ વિચાર કરવાની ટેવ છોડી દે, અને બને તેટલી પોતાની જાતને સર્વે વર્ગોથી પર થઇને વિચારવાની ટેવ પાડે.

૮. જ્ઞાન, ધર્મ, ચારિત્ર, ભાવનાબળ અને વ્યવહારદૃષ્ટિ એમાં પુરુષ અને સ્ત્રીની યોગ્યતા સરખી રહે એવી રીતે બન્નેની કેળવણી યોજાવી જોઇએ; ગામ અને સમાજમાં ફરવાની તથા વિવાહ અને છુટાછેડાની અનુકૂળતા બન્નેને સરખી હોવી જોઇએ; અને નિર્વાહ માટે કે ગૃહવ્યવસ્થા રાખવા માટે લગ્ન કે પુનર્લગ્ન કરવાની ફરજ ન આવી પડે એટલી પોતાનો

નિર્વાહ કરવાની સ્ત્રીમાં અને ગૃહવ્યવસ્થા રાખવાની પુરુષમાં શક્તિ હોવી જોઈએ.

૯. પુરુષ અને સ્ત્રી બન્ને મળીને એકજ ધંધો ચલાવતાં હોય એ રીતે પુરુષ અને સ્ત્રીની કેળવણી યોજાય, અને વિવાહમાં પણ એ દૃષ્ટિ રાખવામાં આવે એ ઇષ્ટ છે.

૧૦. પુરુષમાં પોષાયેલું શ્રેષ્ઠતાનું મિથ્યાભિમાન અને સ્ત્રીમાં પોષાયેલો હીનતાનો મિથ્યા ખ્યાલ–એ બન્ને સંસ્કારો વિઘાતક હોઇ દૂર કરવા ઘટે છે.

૧૧. પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે પરસ્પર સંસ્થાના પ્રમુખ અને મંત્રી જેવો સંબંધ હોવો જોઇએ, અને બેમાંથી જે વધારે કુશળ હોય તેના કહ્યાગરા થઇ વર્તવામાં બીજાને નાનમ ન લાગવી જોઇએ. કેળવણીએ આ પ્રકારનો સંસ્કાર નિર્માણ કરવો જોઇએ.

૧૨. સ્ત્રીને પૂર્ણપણે પુરુષ જેવું જીવન ગાળવું અશક્ય નથી અને તેથી જે સ્ત્રી પુરુષનાં જ કાર્યો કરવા ઇચ્છે તેને તેમ કરવા દેવામાં પ્રતિબંધ મૂકી શકાય નહિ; એટલે સ્ત્રીને પુરુષ જેવી કેળવણી લેવાની છૂટ હોય.

૧૩. સ્ત્રીને માતૃપદ લેવાનું છે એમ ગૃહીત કરીને સ્ત્રી કેળવણી યોજાવી જોઇએ.

૧૪. વિવાહની ઉંમર સારી પેઠે લંબાવવી: (લગભગ ૨૦–૨૨ વર્ષ સુધી અને ૧૮ થી ઓછી તો નહિ જ).

૧૫. બે બાળકોની વચ્ચે સારી પેઠે અંતર રહે એવી રીતે સંયમ પાળવો: (લગભગ પાંચ વર્ષનું, અને ત્રણથી ઓછું તો નહિ જ).

૧૬. બે–ત્રણ બાળકો થયા બાદ પૂરો સંયમ સ્વીકારવો.

૧૭. પુરુષની કેળવણીમાંયે બાળઉછેરનાં અને ગૃહવ્યવસ્થાના કેટલાંક અંગોનો સમાવેશ કરવો, જેથી એ સ્ત્રીને એ કાર્યમાં મદદગાર થઈ શકે.

૧૮. પોતાનું સર્વ બળ ખર્ચી પુરુષના અતિક્રમણને વશ ન થવાનું સ્ત્રીને શીખવવાની જરૂર છે, અને એ તેમનું કર્તવ્ય પણ છે. સ્ત્રીઓમાં આવેલી જાગૃતિ પુરુષના આવા અતિક્રમણ સામે બળવો જગાડે એ ઇષ્ટ છે.

૧૯. જે સ્ત્રીને કૌટુંબિક સગવડને માટે સ્વતંત્ર આજીવિકા માટે પરિશ્રમ કરવો શક્ય ન હોય તેને કૌટુંબિક આવકનો અમુક ભાગ પોતાની કમાણી તરીકે મળવો જોઇએ. આ માટેની વ્યવસ્થા પલ્લાની

રકમની માફક વિવાહ પહેલાં કરારથી થઈ શકે. એવી વ્યવસ્થા આગ્રહપૂર્વક કરાવવા સ્ત્રીને શીખવવું ઘટે છે.

૨૦. પુનર્વિવાહ ન કરનાર સ્ત્રી પુનર્વિવાહ કરનાર સ્ત્રી કરતાં વધારે કુલીનતા દેખાડે છે એ ખ્યાલ કાઢી નાંખવો જોઈએ.

૨૧. ખેતરના, જંગલના અને બીજા પરિશ્રમના ધંધાઓમાં મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રી ધીમે ધીમે ટેવાઈને જોડાઈ શકે એવી રીતે એની કેળવણીનો પ્રબંધ કરવો જોઈએ.

૨૨. વનિતા વિશ્રામ જેવી સંસ્થાની કોઈ બહેન પુનર્લગ્ન કરે તો સંસ્થાને નીચું જોવાનું થાય, અને તેથી કોઈ બહેનની પુનર્લગ્ન કરવાની સ્પષ્ટ ઈચ્છાને દબાવી દેવાને મથવું જોઈએ, તથા પોતાની બહેન કે દીકરી પુનર્લગ્ન કરશે તો કુળને હીણપત લાગશે, એ ખ્યાલો ભૂલભરેલા સમજવા જોઈએ.

૨૩. વનિતા વિશ્રામ જેવી સંસ્થાઓ શહેર બહાર ખેતરો અને જંગલો પાસે હોય એ ઈષ્ટ છે. અથવા એમ કહો કે આ સંસ્થાઓની ખેતરો અને જંગલો પાસે પણ શાખા હોવી જોઈએ.

૨૪. આવી સંસ્થાની પ્રવૃત્તિના બે વિભાગ હોયઃ સામાન્ય અને વિશિષ્ટ :

સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓઃ—

(૧) ગૃહઉદ્યોગ—કાંતણ, પિંજણ, શિવણ, ગૂંથણ ઈ. (૨) ગૃહકર્મ—રસોઈ, પાણી, કલાઈ, ધુલાઈ વગેરે (૩) ગૃહમંડન અને સ્વચ્છતા.

વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ—

(૧) બાળસંગોપન અને કુમાર–કુમારી છાત્રાલય.

(૨) બાળમંદિર અને કુમારમંદિર.

(૩) સ્ત્રીઓ તથા બાળકોનું શુશ્રૂષાલય.

(૪) ગોપાલન.

(૫) વણાટ, છીંટકામ ઇ, ઉદ્યોગો.

(૬) સામાજીક જાહેર જીવનની પ્રવૃત્તિઓ.

૨૫. સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં દરેક બહેન દરેક કાર્યમાં ભાગે પડતો ફાળો નિયમિત આપે. વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓમાં જેને જે માટે તૈયાર કરવામાં આવી હોય તે તેને સંભાળે.

૨૬. સામાન્ય રીતે દરેક સ્ત્રી પર એકાદ બાળકનું સંગોપન કરવાની જવાબદારી હોય અને તેમને એ માટે ઉત્તેજન હોય.

૨૭. બાળકવાળી વિધવાને—બીજી રીતે તે યોગ્ય હોય તો—જરૂર સંઘરવી જોઇએ. એ વધારે સ્થિરપણે કામને વળગી રહેશે, અને માતૃભાવનું સારૂં કે નરસું ઉદાહરણ પૂરૂં પાડશે.

૨૮. માણુસ માત્રમાં ચારિત્રનાં આત્મ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરનારાં અંગોમાંથી એકાદ બે ગુણોનું બીજ તો હોય જ. એ બીજને શોધીને પોષવું એ કેળવણીનું કર્ત્તવ્ય છે.

૨૯. ધંધાના શિક્ષણનો આરંભ બાળપણુથી જ થવો જોઇએ, અને દરેક કુમાર કે કુમારી મંદિરે એકાદ બે ધંધા જ શીખવવાની જવાબદારી લઈ, એ શીખવા ઇચ્છનારને જાણુવા માટે નોતરવા જોઇએ. જેથી બાળપણુથી જ બાળક સમજે કે આપણે આ ધંધો કરવાનો છે. એ ધંધાની સાથે બીજી કેળવણી પણુ હોય, અને એવા બીજા વિષયોમાં એ ધંધાને પોષક તત્ત્વો સારી પેઠે હોય.

૩૦. સુસંસ્કારી માતા-પિતાના ઘર કરતાં સારામાં સારૂં છાત્રાલય પણુ ચડિયાતું નથી; સામાન્ય સંસ્કારી માતા—પિતાનું ઘર અને સારૂં છાત્રાલય એ બે વચ્ચે પણુ માતા—પિતાનું ઘર વધારે પસંદ કરવા લાયક ગણાય; પણુ સારા છાત્રાલયની નિંદા ન કરાય; પણુ જ્યાં માતા—પિતા સુસંસ્કારો પાડવાની શક્તિ, હિંમત કે હોંશ ધરાવતાં ન હોય, ત્યાં સારૂં છાત્રાલય ઘર કરતાં વધારે સારૂં નિવાસસ્થાન છે.

૩૧. આવાં છાત્રાલયોની આવશ્યકતા ઘણી છે. પણુ એ સાથે જ એ મધ્યમ વર્ગના ગરીબ વર્ગને પોષાય એટલું સસ્તું થવાની જરૂર છે.

૩૨. છાત્રાલયો બને તેટલાં ગરીબાઇનાં ધોરણે ચાલવાં જોઇએ. તેમાં ગરીબ કુટુંબમાં બાળપણુમાં જેવું મહેનતુ જીવન ગાળવું પડે છે, તેવું જીવન બધા વિદ્યાર્થીઓને ફરજ્યાત ગાળવું પડવું જોઇએ. છાત્રાલયનો એટલો યે ખર્ચ જે ઉપાડી ન શકે તેમને, કાંઇક અધિક શ્રમ કરાવીને, મહેનતાણું આપવાની પદ્ધતિ ભલે હોય. એ મહેનતાણું આપવામાં થોડીક ઉદારતા રાખી શકાય, પણુ બનતાં સુધી છાત્રાલયનો નિત્ય ખર્ચ ફાળાઓમાંથી ન ચાલવો જોઇએ.

૩૩. જે વિદ્યાર્થીને માતા—પિતા પોષતાં હોય, તેને ખાનગી પૈસા કમાવા માટે છાત્રાલયમાં કામ ન મળવું જોઇએ.

૩૪. છાત્રાલયમાં નોકરો ન હોવા જોઇએ.

મુદ્રક : ચન્દ્રવદન બ. ઠાકોર, પ્રજાબંધુ પ્રિન્ટિંગ વર્ક્સ, ખાડિયા, અમદાવાદ.
પ્રકાશક : શ્રી. સુલોચનાબહેન દેસાઈ, વનિતા વિશ્રામ, ખાડિયા, અમદાવાદ.